

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

**11. YÜZYILDA KADINA, *DİVÂNU LUGÂTİ'T – TÜRK VE KUTADGU BİLİG*
ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ**

Bilge Gizem KÜKRER

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

11. YÜZYILDA KADINA, *DİVÂNÜ LUGÂTİT – TÜRK VE KUTADGU BİLİĞ*
ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

Bilge Gizem KÜKRER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

.../.../.....

Bilge Gizem KÜKRER

¹Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
  - (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
  - (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
- Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir
- *Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Prof. Dr. Tufan Gündüz danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

.../.../.....

Bilge Gizem Kükrer

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimine başladığım ilk günden itibaren bilimsel katkı ve desteğiyle tezimi geliştirmeme yardımcı olan başta değerli hocam Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ olmak üzere; yüksek lisans eğitimi almam konusunda beni teşvik eden ve yol gösteren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Yunus KOÇ'a, kıymetli görüş ve önerilerini benimle paylaşarak tez çalışmama katkı sağlayan jüri üyesi sayın Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca yüksek lisans yapmak konusunda beni cesaretlendiren, her ihtiyaç duyduğumda yanımda olan kıymetli dostum Dr. Seyran AKTAŞ BATAR'a ve tez teslim sürecinde desteğini benden esirgemeyen güzel kalpli arkadaşım Çiğdem KARACAOĞLAN'a, eğitim hayatım boyunca maddi, manevi her türlü desteği sağlayan aileme ve özellikle tez yazım sürecinde beni motive eden, daima yanımda olan sevgili eşim Barış KÜKRER'e sonsuz teşekkürler.

ÖZET

Kükrer, Bilge Gizem. *11. Yüzyılda Kadına, Divânu Lugâti't - Türk ve Kutadgu Bilig Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

İslâmiyet'in kabulüyle yaşamları farklılaşmaya başlayan Türkler, eskiye ait bir çok gelenek ve göreneklerini sürdürmekle birlikte, yeni bir kültür ve medeniyet ortamına dahil olmuşlardır. Bu durum farklı milletlerle kültürel etkileşim kurmalarına ortam hazırlamıştır. Kısaca, Türklerin, İslâmiyeti kabul etmeleri; sosyal, siyasal, kültürel anlamda hızlı değişim sürecine girmeleriyle sonuçlanmıştır.

Orta Asya'da İlk Türk İslâm devleti olan Karahanlılar (11.-12. Yüzyıl) yeni oluşan Türk-İslâm Medeniyeti'nin başlangıcı evresi sayılabilir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde de yeni medeniyet dairesinin oluşmasına dair geçiş dönemi izlerini takip etmek mümkündür. Bu nedenle aynı dönemde kaleme alınan *Kutadgu Bilig* ve *Divânu Lugâti't-Türk* adlı eserler üzerinden Türk kadınının toplumsal, idari ve ekonomik hayatı bu çalışmanın temel konusudur.

11. Yüzyılda Türk kadınlarının sosyal statülerini belirleme bakımından zengin bir karşılaştırma yapma imkanı sağlayan iki eser üzerinden, İslâm Medeniyetine giriş ile birlikte Türk kadınının sosyo-kültürel değişimi izlenmiştir.

Metin analizi yöntemiyle *Divânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* adlı eserler üzerinden kadını ilgilendiren sözcükler, kelime grupları, ikilemeler, deyim ve atasözleri incelenerek konulara göre tasnif edilmiştir. Nitel araştırma ve literatür taraması yöntemleri kullanılarak konu hakkında ülkemizde ve ülke dışında yapılan araştırmalar ve yayınlardan da istifade edilmiştir.

Çalışmanın sonucunda dinî ve siyasî konuları ihtiva eden eserlerde kadınların toplum hayatındaki yerinin sınırlandırıldığı, dil ve folklorla dair eserlerde ise aksine onları, sosyal hayatın ana parçası olarak gördükleri düşüncesi ispatlanmıştır. Bununla birlikte aynı dönemde yazılan iki eserde kadının bireysel ve toplumsal hayattaki yaşam alanı anlaşılmış, toplumun kadına yüklediği değerlerin izahı yapılmış ve yaşanan kültür değişiminin kadına olan etkisi tespit edilmiştir. Eserlerin yazıldığı dönemde toplumun kadına olan yaklaşımından hareketle Türk kültürünün medeniyetler çerçevesinde durduğu noktanın tespiti, ayrıca Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hâcib' in kişiliği ile

Türk toplumuna bakışlarının temelleri ortaya konulmuştur. Elde edilen kadına ait kültürel ögeler sayesinde ise Arap ve İran kültürlerinden, Türk kültürünün ne derece etkilendiği anlaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Divânu Lugâti't- Türk, Kaşgarlı Mahmud, *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib, Türkler, Karahanlılar, Kadın, Türk Kadını, Ortaçağ'da Kadın, Türklerde Kadın.

ABSTRACT

Kükrer, Bilge Gizem. *A Comparative View on Women in the 11th Century Through Divânu Lugâti't- Türk and Kutadgu Bilig*, Master's Thesis, Ankara, 2021.

The Turks, whose lives began to differ with the acceptance of Islam, have been included in a new culture and civilization environment, while maintaining many of their old traditions and customs. Compendiously, the Turks' acceptance of Islam; social, political and cultural changes have resulted in the rapid change process.

Karakhanids (11th-12th century), that the first Turkish-Islamic state in Central Asia, can be considered the beginning phase of the newly formed Turkish-Islamic Civilization. It is possible to follow the traces of the transition period regarding the formation of the new civilization circle in the works written in this period. Therefore, the social, administrative and economic life of Turkish women is the main subject of this study through the works named *Kutadgu Bilig* and *Divânu Lugâti't- Türk*, which were written in the same period.

The socio-cultural change of Turkish women with the ingression to Islamic Civilization has been followed through two works that provide a rich comparison in terms of determining the social status of Turkish women in the 11th century.

The words, word groups, reduplications, idioms and proverbs that concern women through the works called *Divânu Lugâti't- Türk* and *Kutadgu Bilig* have been examined and classified according to the subject by text analysis method. By using qualitative research and literature review methods, researches and publications made in our country and abroad on the subject were also benefited from.

In consequence of the study, it has been proven that the place of women in social life is limited in works containing religious and political subjects, and on the contrary, they see them as the main part of social life in works on language and folklore. However, in two works written in the same period, the living space of women in individual and social life was understood, the values that society imposed on women were explained, and the effect of the change in culture on women was determined. Based on the society's approach to women in the period when the works were written, the determination of the point of Turkish culture within the framework of civilizations, as well as the personality of Kaşgarlı Mahmud and Yusuf Has Hacib, and the foundations of their views on Turkish

society were revealed. Thanks to the cultural elements of the woman obtained, it was understood how much Turkish culture was affected by Arab and Iranian cultures.

Key Words

Divânu Lugâti't- Turk, Kasgarlı Mahmud, *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hacib, Turks, Karakhanids, Women, Turkish Women, Women in the Middle Ages, Women in Turks

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA KADIN	3
1.1. TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN	3
1.1.1. İslâmiyet Öncesi Türklerde Kadın.....	4
1.1.2. Kadın Tasvirleri ve Güzellik	8
1.1.3. Destanlarda Kadın Tipleri	10
1.1.4. Kadın ve Evlilik.....	14
1.1.5 Çok Eşlilik ya da Kuma.....	17
1.1.6 Kadına Karşı İşlenen Suçlar ve Cezaları	18
1.1.7. Siyasî Hayatta Kadın	19
1.1.8. Sosyal Hayatta Kadın	19
1.1.9. Eski Türk Dininde Kadın.....	20

2. BÖLÜM: <i>DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK</i> 'TE KADIN	23
2.1. KAŞGARLI MAHMUD VE <i>DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK</i>	23
2.2. <i>DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK</i> ' TE KADINA DAİR SIFATLAR	27
2.3. KIZLAR	30
2.4. AİLE VE EVLENME	31
2.5. DOĞUM	35
2.6. GÜNLÜK YAŞAM	35
2.7. BOŞANMA	37
2.8. KUMA	38
2.9. KADININ GİYİM KUŞAMI VE SÜSLENMESİ	38
2.9.1. Giyim Kuşam	38
2.9.2. Süslenme	40
2.10. SEVGİ	42
2.11. CİNSELLİK	43
3. BÖLÜM: <i>KUTADGU BİLİĞ</i> 'DE KADIN	45
3.1. YUSUF HAS HACİP VE <i>KUTADGU BİLİĞ</i>	45
3.2. AİLE VE EVLİLİK	50
3.3. ÇOCUKLAR VE ÇOCUK EĞİTİMİ	54
3.3.1. Oğul	54
3.3.2. Kız	56
3.4. KADIN İMAJI	59

3.5. ANNE.....	61
3.6. GİYİM KUŞAM.....	62
3.7. CİNSELLİK	63
SONUÇ	64
KAYNAKÇA.....	69
EK 1: ETİK KURUL İZİNİ MUAFİYET FORMU	78
EK 2: ORJİNALLİK RAPORU.....	79
EK 3: TURNİTİN BENZERLİK İNDEKSİ	80

GİRİŞ

Türk tarihiyle ilgili kaynaklarda kadının toplum hayatında etkin bir rol oynadığına dair pek çok bilgi bulunmaktadır. Yaygın kanaate göre kadınlar ile erkekler arasında herhangi bir eşitsizlik söz konusu değildi. Konar-göçer hayatın gereği olarak iktisadi faaliyetler bölüşülmüş durumdaydı. Ayrıca Türk kağanın eşi idarede söz sahibiydi.

Kadının bir anne sıfatıyla yüceltilmesinin ilk örneği Göktürk Yazıtlarında geçmektedir. Bilge Kağan atalarının hükümdarlık tahtına oturuşunu Tanrı'nın takdirine bağlar ve "Türk Milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiş Kağanı, annem İbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır" der. Bu ifadede kadının siyasî gücüne vurgu yapılmış olması önemlidir ve kadının en yüksek temsil gücüne işaret edilmektedir. Yine yazıtlarda aileyi meydana getiren kız ve erkek çocukları için iki önemli sıfat bulunmaktadır. Buna göre erkek çocukları bey olmaya, kız çocukları ise gelin ve doğal olarak anne olmaya layıktırlar. Bu konu "Beylik erkek evladın kul oldu, gelinlik kız evladın cariye oldu" şeklinde kaydedilmiştir.

10. yüzyılın başlarında Abbasi Halifesinin elçisi sıfatıyla Türk ülkelerine gelen İbn-i Fadlan, Oğuz, Peçenek ve Bulgar kadınları ile ilgili verdiği bilgilerde de yine kadınların sosyal hayatın içinde olduğunu, çok evliliğin benimsenmediğini, kadınların vücut hatlarını geleneksel Arap toplumunda görüldüğü üzere örtmeseler de son derece iffetli olduklarını ifade etmiştir.

İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Türklerin farklı milletlerle kültürel etkileşim kurlmaları, onların sosyal, siyasal, kültürel anlamda hızlı değişim yaşamalarına neden olmuş bu durumdan Türk kadını da etkilemiştir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde yeni medeniyet dairesine geçiş dönemi izlerinin tespitinin yanı sıra kadının toplum içindeki konumunun değişimini de gözlemlemek mümkündür.

11. yüzyılda kaleme alınan eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig* bir siyasetnâme türü eser özelliği taşımaktadır ve 1069-1070 yılları arasında kaleme alınmıştır. Eserin yazarı olan Yusuf Has Hâcib saray görevlisi olması nedeniyle eserini doğrudan yönetici sınıfı ve devlet idaresinin kolaylıklarını gözeterek yazmıştır. Eser İslâmî dönemin Türk gelenekleri üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. *Kutadgu Bilig*'de kadının konumu daha çok evde ve kapalı mekanlarda bulunması gerektiği şeklinde tasvir

edilmiştir. Kadının sosyal statüsünü İslâmiyet öncesi Türk toplumundaki durumuna göre daha aşağı çeken bu mesele Hâcib'in İslâm coğrafyası içerisinde yer alan Arap ve İran kültürü ile geleneksel Türk kültürü arasında kalmasından kaynaklanmıştır.

Aynı dönemde kaleme alınmış olmakla birlikte niyet bakımından Arapların Türkçe öğrenmelerini amaçlayan ve Türk dillerine dair kelime ve kelime gruplarının Arapça karşılıklarını örneklerle veren Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı *Divânu Lugâti't-Türk* (1072-1074) adlı eser ise, folklorik malzemeler içermesi bakımından kültürel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla eser, Türk kadınının Kaşgarlı zamanındaki yaşamını gözlemlemeyi mümkün kılmaktadır.

1. BÖLÜM

ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA KADIN

1.1. TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN

İslâmiyet öncesi Türk devletleri ve topluluklarının dağıldığı sahalar itibariyle Asya'nın derinliklerinden Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir alanı kapsadığı herkes tarafından bilinmektedir. Örneğin Hunlar Orta Asya'da tarih sahnesine çıkmakla beraber onların bir kolu Doğu Avrupa'ya kadar ulaşmış, burada güçlü bir devlet kurmuşlardı. Bunun gibi Göktürkler de Ötüken bölgesinde doğmuş olmalarına rağmen Mançurya'dan Hazar Denizi'ne kadar olan geniş bir sahaya yayılmışlardı. Göktürklerin gelişme döneminde On-Oklar, Oğuzlar, Tatarlar, Edizler, Karluklar, Kanglılar, Kumanlar/Kıpçaklar, Kırgızlar gibi Türk boyları tarih sahnesine çıkmıştı.

Türklerin gerek doğudan batıya doğru göçleri gerekse İslâm, Hristiyan, Mani ve Budist dinleri ile temasları onların kültür hayatında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bununla birlikte bu temaslar bütün Türk boylarının aynı zaman dilimi içinde ortak temasları olmaktan uzaktır. Örneğin Kumanlar ve Peçenekler Hristiyan dünya ile tanışıp din değiştirmelerine karşın Kırgız, Kanglı veya On-Oklar Hristiyanlar ile hiç temas etmemişlerdir. Bunun gibi Uygurlar Maniheizm ve daha sonra Budist dünya ile temas ederlerken Oğuzlar, İslâmiyet ile temasa geçmişlerdi. Hazarlar ise hem kadim inançlarını hem de Yahudilik ve Hristiyanlığı bünyelerinde barındırmışlardı. Buna mukabil semavi dinlerin sahasından oldukça uzakta bulunan Türk toplulukları ise kadim inançlarını devam ettirmişlerdir. Tıpkı bunun gibi Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Türkişler, Kırgızlar ve kısmen Oğuzlar Çin kültürü ile temas halinde olmalarına rağmen Batı Hunları sadece pagan barbarlar ve Hristiyan Roma ile tanışmıştır. Kıpçaklar/Kumanlar Slav ve Macar kültürleriyle, Oğuzlar İran ve Arap kültürleriyle iç içe yaşamışlardır.

Böylesine geniş bir sahada çok farklı kültürlerle karşılaşmış olmaları, Türk boylarının kültürel gelişiminde çeşitliliğe yol açtığı muhakkaktır. Bundan dolayı Türk kültürünün temel unsurları tartışılırken tek bir Türk boyunu esas almak mümkün olmamaktadır ve buna bağlı olarak ortak kültüre dair örnekler üzerinden değerlendirme yapmak

mecburiyeti bulunmaktadır. Şu hâlde İslâmiyet öncesi Türk toplumunda kadın konusunu tartışmak da bu çerçevede ele alınmalıdır.

1.1.1. İslâmiyet Öncesi Türklerde Kadın

Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazılarda ok ve mızrak uçları gibi malzemelerin arasında küpe, bilezik, kemer gibi kadın takılarına da rast gelinmektedir. Bunlar Türklerin sahasında sadece erkeklere özgü materyallerin değil aynı zamanda kadınlara ait eşyaların da onlarla birlikte defnedildiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra pek çok kurganda erkek mumyalarının yanı sıra kadınlara ait mumyalara da rastlanmıştır. Bu kadınların yaş grupları veya gömülme biçimlerine nazaran, anne-çocuk, baba-kız ya da karı-koca oldukları kolaylıkla tahmin edilebilmektedir¹ (Çoruhlu, 2016, s. 15-22). Bu örnekler Asya'nın geniş bozkırlarına dağılmış olan Türklerin kadın erkek ilişkilerinin tasviri ve kadının toplum içindeki yerinin anlaşılmasını kolaylaştıracak türden buluntulardır. Şöyle ki elde edilen buluntulara göre toplumun yarısını oluşturan kadın sadece üreme aracı olarak görülmekten uzak olup eş, evlat ve aile ferdi şeklinde yerini almaktadır. Keza onların en azından soylu ya da zengin olanların mumyalanarak eşi veya babası ile birlikte defnedilmiş olması kadın erkek eşitliğine dair önemli bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra bazı kurganlarda da anne ve çocuğunun birlikte gömüldüğüne de şahit olunmuştur. Bu da onun aile içindeki mevkiini ortaya koymaktadır. Buna göre kadın aile içinde evlat, eş ve anne hüviyetlerine sahiptir.

Öte yandan erkeklerin çoğunlukla silah ve atlarıyla birlikte defnedilmiş olmalarına karşın kadınların zenginlik alameti sayılabilecek olan takılarının yanı sıra koyun ve keçileriyle defnediliyor olması onların sosyal statülerini ortaya koymaktadır. Bu husus kadının bir savaşçı olarak görülmediğini, onun ev ve aile merkezli bir konumda yer aldığını göstermektedir. Ancak bu durum bile onların siyasi hayattan büsbütün dışlandıkları anlamına gelmemektedir.

---

¹Ayrıca şunlara da bakınız: (Karcıoğlu, 2019, s. 54-78), (Özfirat, 2009, s.635-645), (Kutlu ve Kutlu, 2020, s. 173-207), (Çınar, 2020, s. 325-339)

Bilindiği üzere Türk devletlerinde kağanın eşi Hatun diye anılmaktaydı. Bu kelime Türkçe'nin en eski dönemlerinden beri kullanılıyordu. Hatun kelimesinin Soğdça kraliçe anlamına gelen *hwātūn* kelimesinden Türkçe'ye girdiği öne sürülmüşse de Doerfer'e göre bu kelime kağanın eşi anlamında Kağatun şekliyle en eski devirlerden beri kullanılmaktaydı (Özcan, 1997, s. 499-500). Keza bu kelime Türk hükümdarının karısı anlamıyla Türklerin temas ettikleri toplumların dillerine de geçmiştir. Örneğin Arap tarihçiler Türk hükümdarların eşleri için Hatun kelimesini kullanıyorlardı (Fayda, 1987, 597-599). Hatun'dan sonra gelen hanımlara ise Konçuy denilmekteydi ki bunlar hükümdarın ikinci eşleriydi.

Hatunların Hun, Göktürk, Uygur ve diğer Türk devletlerinde kağanın yanı sıra devlet protokolünde yeri vardı. Hun İmparatoru Mete, MÖ 200 yılında büyük Çin ordusunu imha etmek üzere kuşattığında Çin İmparatoru, kurtuluş çaresi olarak Mete'nin Hatununa armağanlarla elçi yollayıp aracılık etmesini istemişti. Hatun, Mete'yi kuşatmayı kaldırması yolunda ikna etmiş ve "İki büyük hakan böyle dar bir yerde bu durumda karşı karşıya kalmamalıdır. Şimdi Çin toprakları senin eline düşmüş gibidir. Ancak bu onur sana hiçbir zaman güç kazandırmayacaktır, onun hepsini almış olsan bile. Çin İmparatorunun kendi halkı arasında ilahi bir güce sahip olduğunu unutmamalısın. Ey Hakan, ne yapacağını düşün ve ona göre planını yap." (Ögel, 1988, s. 98-99) diye seslenmişti. Mete, Hatun'un bu sözlerini siyaseten doğru bulmuş ve kuşatmayı kaldırmış, bu sayede Çin orduları imha olmaktan kurtulmuştu.

Öte yandan Mete'nin tahta geçtiği sıralarda Tunghuların baskılarına dayanamayarak onların talebi üzerine eşlerinden birini onlara yolladığı yolundaki meşhur hikâye de aslında Türk tarihinin bir parçası değil, Çinli beylere ve hükümdarlara vatan sevgisini anlatmak üzere kurgulanmış bir hikâye mahiyetindedir.²

---

² Hikâyeye göre Mete tahta çıktığı sıralarda Tunghular ona bir elçi göndererek en iyi atını istediler. Mete, kurultayı toplayıp durumu beylerine anlattı. Beyleri "Bir atın Hunlar için çok değerli olduğunu, verilemeyeceğini" söylediler. Mete, "Nasıl olur da bir at komşu bir devletten daha değerli olabilir?" diyerek atı gönderdi. Tunghular ikinci kez elçi göndererek onun hatununu istediler. Mete yine kurultay toplayıp beylerine sordu. Beyler, "Bunlar ahlak diye bir şey tanımıyorlar. Bu defa da hatunu istiyorlar. Onlara hücum edip ortadan kaldırmalıyız." dediler. Mete, "Bir kadını komşu devletten nasıl daha değerli görebilirim." diyerek hatunu yolladı. Cesaret artan Tunghular bu defa iki devlet arasındaki boş ve çorak araziye istediler. Mete yine kurultay topladı. Beyleri, "Böyle terkedilmiş bir araziye verebiliriz, önemli değildir." dediler. Mete kükredi; Toprak devletin temelidir, Devletin toprağını başkasına nasıl verebiliriz?" dedi. İki devlet savaşa tutuştu. (Ögel, 1988, s. 96-97)

Göktürklerde de Hatun'un devlet idaresinde etkili olduğuna şüphe yoktur. Bilge Kağan'ın Göktürk Devleti'nin kuruluş devrini anlattığı bölümde "Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İltiş Hakanı ve annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup daha yükseğe kaldırmıştır." (Tekin, 1988, s. 41) ifadesine yer verir. Bu cümlede Bilge Kağan'ın annesi "İl" ve "Bilge" sıfatlarını birlikte taşır. Buna göre anne devletin bilge kişileri arasında yer almakta olup bu isim aslında onun unvanıdır. Buna bağlı olarak İlbilge Hatun devletin toparlanma sürecinde İltiş Kağan ile birlikte hareket etmektedir ve onların bu birlikteliği Tanrı tarafından da kutsanmakta, yani birlikte kut almaktadırlar. Böylece hükümdar ailesi sadece baba tarafından değil anne tarafından da kurulmakta, Tanrı'nın lütfu anne-babaya birlikte ulaşmaktadır. Bu husus Bilge Kağan'ın kendisinin tahta geçiş sürecinde bir kez daha hatırlatılmaktadır: "Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakan ve annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan olarak tahta oturttu tabii" (Tekin, 1988. s.45).

Bilge Kağan'ın annesinin de kut sahibi olduğuna dair ifadesi Kültigin bahsinde tekrarlanmaktadır. "Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı. Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde Kül Tigin erkeklik adını aldı." ifadesi annenin aile içindeki "Tanrı tarafından bahşedilen kut ile birlikte" etkin rolünü ortaya koymaktadır. Umay sadece çocukları korumuyor, aynı zamanda kutsal "yer-su" ile birlikte bütün Türklere de yardım ediyordu.

Bilge Kağan'ın annesini Umay'a benzetilmesi de ayrıca dikkat konusudur. Umay'ın İran ve Hint kültüründe yer alan Hüma veya Hümay'dan Türk kültürüne geçen bir kavram olduğu yolunda görüşler (Kurnaz, 1998, s. 578) var ise de onun bir koruyucu melek ya da tanrıça olduğu ve diğer kültürlere Türklerden geçtiği yolunda görüşler de bulunmaktadır (Gömeç, 2018, s. 701-710). Hüseyin Namık Orkun, Umay'ı çocukları koruyan tanrıça diye açıklamıştır (Orkun, 1994, s. 76). Ancak o, bu kelimenin kökünün Sanskritçe'de aranması kanaatinde değildir. Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud, Umay'ı "Umay: Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesnedir (son). Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Birisi buna hizmet ederse çocuk doğar (Umayka tapırsa oğul bolur). Kadınlar sonu uğur sayarlar." (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 61) şeklinde tarif etmesine bakarak onun ilk anlamından çıkarak uğurlu bir ruh, çocuk eşi ve soy devamlılığı gibi bir anlama kavuştuğunu göstermektedir. Nitekim Yakut, Kırgız ve Kazaklarda hemen hemen

bu anlamıyla yani “son” şekliyle kullanımının revaçta olduğu tespit edilmiştir (Hassan 1985, s. 105).

Öte yandan Bilge Kağan, Kültigin’in vefatı vesilesiyle aile efradını anarken “Annem hatun başta olmak üzere diğer annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim ve diğer hayatta kalanlar cariye olacak idi.” (Tekin, 1998, s. 53) ifadesine yer verir. Burada sayılanların tamamen kadınlardan oluşması esaret meselesinin cinsiyet üzerinden güçlü bir şekilde vurgulandığını göstermektedir. Buna göre Bilge Kağan’ın koruması gereken bir ailesi annesi ve anneleri, ablaları ve küçük kız kardeşleri bulunmaktadır. Bununla birlikte Türk milletinin de karşı karşıya kalabileceği bir esaret durumunda gelinlik kız evladı cariye, beylik erkek evladı köle olacaktır (Tekin, 1998, s. 41, 69). Bu aşağılayıcı durumun Türk milletinin başına gelmemesi için yaşanması gereken yer Ötüken ormanı ve dağları, yapılması gereken işin ise birlik ve beraberlik olduğuna dikkat çekilmiştir. Görülüyor ki birlik ve bağımsızlığın önemini göstermek için tercih edilen vurgu cinsiyet olmuştur. Burada yaratılan sebep sonuç ilişkisiyle Türkler arasında aileyi korumak ile vatanı ve bağımsızlığı korumak arasında fark gözetmediğini ortaya koymaktadır. Şu hâlde vatanı korumanın, bağımsız ve birlik beraberlik içinde olmanın tam karşılığı ailenin korunmasından geçmektedir ki aile fertleri içinde kadın ile erkek arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Buna benzer bir durum eski Uygur şiirlerinde de görülmektedir. 14. yüzyıl başlarında, Uygurların başında bulunan Arslan Bilge Tengri İlig Küncük İdi Kut adına kaleme alınan Maniheist bir dua metninde “... şimdi bu iyilikler karşılığında Arslan Bilge Tengri İlig Küncük İdi Kut, bir de ablam Tölek Kız Tengrin, diğer geri kalan hanım ve şehzadeler de tehlikesiz, uzun yaşamaktan başka her türlü arzularına kanıp, yerine gelip sonunda nihayet gecikmeden Abita Burkan diyarında doğsunlar... Bu iyilik sayesinde Kutlug Tigin Kız Tengrim, küçük kız kardeşlerim, Çin Tigin Kelin Tengrim, kızlarım, Tanyaşri Beg, İrinçin Beg, gelinim Turmuş Tigin, büyük kız kardeşim...” diye sıralayarak ailenin kadın üyeleri için de iyilikler dilemektedir (Arat, 1991, s. 220-223).

Göktürkler her ne kadar bağımsızlığı korumak yolunda birlik içinde olmayı düşünüyorlarsa da komşu ülkelerle siyasi ittifaklar meydana getirmenin yollarından biri olarak hısımlık/dünürlük kurmayı da tercih ediyorlardı. Komşu ülke saraylarına gönderilerek prens ve krallarla evlenmeleri sağlanan Türk prensesleri de bulunmaktaydı. Böylece kadın cinsiyet faktörünün dışında olarak siyasî ittifakların bir parçası haline gelmekteydi. Bu prenseslerin en meşhurlarından biri Mukan Kağan’ın kızı Asena’ydı. O

zarif, güzel ve alımlı biriydi. Çin’de hüküm süren Chou hükümdarıyla 568 yılında evlendirilmiş ve imparatoriçe ilan edilmişti. Onun genç yaşta vefatı üzerine görkemli defin törenleri yapılmış ve Türk usulüne uygun olarak tüm kıymetli eşyalarıyla birlikte defnedilmişti (Ekrem, 2020, s. 57-89; Altungök, 2019, s. 1258-1280).

1.1.2. Kadın Tasvirleri ve Güzellik

Orta Asya’da Türklerin dağıldığı sahalarda görülen kadın heykelleri onları cinsel objeler olarak tanımlamaktan çok uzaktadır. Hiçbir estetik kaygı olmaksızın yapılmış kaba heykellerdir (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014, s. 1-33). Üstelik kadını betimleyen unsurlar çıplaklıktan uzaktır. Kadınların hepsi giyimli, göğüs bölgesi dairesel olarak kabaca gösterilmiş ve vücut hatları belirgin hale getirilmemiştir. Benzer bir durum kurganlardan çıkan kadın ve erkek heykelcikleri için de geçerlidir. Bununla birlikte raks eden bir kadın rölyefinde kadının hatları belirgin şekilde gösterilmiş olmasına rağmen çıplaklığa yer verilmemiştir. Keza Selçuklu dönemi kadın heykellerinde/ heykelciklerinde de kadınlar elbiseli tasvir edilmişlerdir.

Uygurların Budist döneminden kalma Bezeklik duvar resimlerinde görülen kadın figürleri de sadece güzelliği temsil etmekte olup giyimli tasvir edilmişlerdir. Resimlere sadece kadınların bakışları ve tebessümleri hareket katmaktadır. Bu hanımların hanedan üyeleri mi yoksa Budist ileri gelenleri mi olduğu hususu tam olarak belli değilse de Uygur kadın yüzü olarak güzelliği temsil ettikleri belli olmaktadır.

Bu güzellik anlayışının siyasî dile yansıyışının en açık örneği Selçuklu dönemi inşa kaleminde görülmektedir. Buna göre aile efradına gönderilen mektup, ferman veya diğer yazılarda oğul (şehzade) için: “Aziz oğlum, gözlerimin bebeği, yüreğimin semeresi, ciğerimin pasesi, canımın ferahı, ruhumun rahatı, mutluluğun kaynağı, Allah ömrünü uzatsın, rızkını acilen arttırsın.” ve kardeş için “Değerli kardeş, makbul ve kutlu emir, akranının şevketi, kardeşlerin tacı, ashabın gönlü en tok olanı, güzel edepleri kapsayan Falanüddin’in yüceliği ve ikbali daim var olsun ve daha da artsın” hitaplarına yer verilirken anne için: “Hüdavend’in korunaklı örtüsü, büyük, üstün, şefkatli, güzel, inançlı ve imanlı valide, zamanın seçkin kadını, dönemin Rabia’sı, hatunların en şerefli, hanımların en yücesi, şerefli yaşamı hayrat merasiminin yerine getirilmesine ve hasenatın güzel kokularının yayılmasına adansın.” diye hitap edilmesi gerekiyordu. Bu çerçevede sultanın kızının hitabı: “Aziz, yüce, üstün, ulu, saf, rıza gösteren, değerli ve inançlı kızım, hatunların azizi, gözlerimin bebeği, yüreğimin semeresi (veya gözlerimin ışığı), kalbimin ve gönlümün kudreti, Allah onu korusun ve hıfz etsin” şeklindeydi. Sultanın kız kardeşinin hitabı: “Masum çarşaf, aziz, dürüst, namuslu, üstün, saygın, soylu, temiz ve değerli bacım, hatunların iftihar, hanımların tacı, mutluluğun kaynağı, saadetin neticesi, Allah onun ismetini daim kılsın.” şeklinde hitap ediliyordu. Sultanın nikahlı eşinin evladı varsa herhangi bir hitap cümlesi yazılmıyor sadece selam arz ediliyordu. Evladı yoksa “Daim iffet perdesi ve rahatlık çarşafı içinde bulunsun, Tanrının korumasının güvencesi altında güvende olsun, her zaman Rabbanî ismet çarşafı içinde bulunsun ve ilahî yardımın himayesiyle sınırsız saadete erişsin.” şeklinde dua cümlesine yer veriliyordu (Hasan B. Abdülmümin El-Hoyî, 2018, s.141).

Selçuklu idarecilerinin eşlerinin unvanları da şöyleydi: Sultanların hanımları için Mehd-i ulya/âli (Ulu beşik), vezirlerin hanımları “Muazzam Beşik”, “Yüce Beşik”; orta düzey devlet görevlilerinin eşleri için “Ulaşılmaz Çarşaf”, “Yüce Örtü”, “Korunaklı Örtü”, “Aziz Örtü”, “Şerefli Örtü” idi (Hasan B. Abdülmümin El-Hoyî, 2018, s.141).

Görlyor ki hanımlar için sayılan sıfatlar daima namus, iffet, temizlik, güzellik, saflık, dürüstlük, yücelik gibi genel ahlak açısından övgüye değer ifadelerdi. Keza onlar hanedandan olmayan kadınlar için de örnek sıfatlar ve hususiyetler taşıdığı da (taşıması gerektiği de) “Dönemin Rabiası”, “Hanımların tacı” gibi niteliklerle övülerek gösteriliyordu. (Hasan B. Abdülmümin El-Hoyî, 2018, s.141). Bu noktada cinsiyetçi

davranış bakımından kardeşler için yiğitlik ve beylik; kadınlar için temizlik ve iffet belirgin bir beklenti olurken kızlar ve oğullar için hemen hemen aynı şeyler söylenmiştir.

1.1.3. Destanlarda Kadın Tipleri

En eski Türk destanlarından biri olan Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur varyantında Oğuz'un eşleri olarak tasvir edilen kadınlar olağanüstü varlıklar olarak görülürler: Oğuz Kağan'ın ilk eşi gökten yeryüzüne bir ışık içinde inmişti. Destan onu: "O kadar güzeldi ki alında ateşten ışıklılı, Altın Kazık Yıldızı gibi parlayan bir ben vardı. Gülse, mavi gökyüzü gülüyor, ağlasa gök ağlıyor sanılırdı. Oğuz Kağan onu görür görmez kendinden geçti, âşık oldu, sevdi. Onunla evlenip muradını aldı. Bir zaman sonra bu kız hamile kaldı. Günler geceler geçti. Zamanı gelince üç oğlan doğurdu. İlkine Gün, ikincisine Ay, üçüncüsüne ise Yıldız adını koydular." diye anlatır (Gündüz, 2016, s. 148).

Oğuz Kağan ikinci eşini ise gölün ortasındaki bir ağaç kovuğunda bulur. Bu hanımın oraya nasıl geldiği belli değilmiş gibi durması gizemli bir olağanüstülük içerir. Nitekim destan bu kadını "Gözleri gökyüzünden daha mavi, dişleri inci, saçları ırmak dalgaları gibiydi. O kadar güzeldi ki, insanlar onu gördüğünde "Ah ölüyoruz!" diye feryat eder; şaşkınlıktan tatlı sütü ekşi kırmız yaparlardı." (Gündüz, 2016, s. 148) diye tanımlar. Oğuz Kağan bu hanıma da hemen âşık olmuş, evlenmiş ve ondan da Gök, Dağ ve Deniz adını verdiği üç oğlu daha olmuştur.

Bahaddin Ögel'e göre gökten ışık inmesi Böğü Kağan zamanında Mani dinini kabul ettikten (MS 763) sonra Türk mitolojisine ilave olmuş bir motiftir. Keza bir Çin imparatorunun annesi de gökten ışık inmesi yoluyla gebe kalmıştır. Bu hususu Maniheizmin ışık felsefesine dayanıyor olmasından kaynaklanmaktadır (Ögel, 1971, s. 84-87). Aslında bu bir tür ruhani kimliğe büründürme konusudur. Böylece annenin doğurganlığı sebebiyle Tanrı'dan kaynaklanan kutun oğullara geçmesini de makul hale getirmektedir. Nitekim Göktürklerde İlbilge Hatun'un Umay'a benzetilmesi de hemen hemen aynı duruma işaret etmekteydi.

İster Maniheizm tesirler ister eski Türk geleneklerinin yansıması olsun bu noktada türeyişin ana kaynağının ilahi bir dokunuşa ait olduğuna vurgu yapılmaktadır. Buna göre erkek sıradan ve insanî özellikler taşıırken kadın ilahî bir kaynaktan yeryüzüne

indirilmiştir. Bu kutsiyet onun dünyaya hâkim olacak nesiller yetiştirmesi için temel dayanaktır. Şu hâlde Oğuz Kağan'ın neslinin iktidar sahibi olması da annenin kutsal bir özellik taşımasına bağlı görünmektedir. Bu husus hakanların soylu kadınlarla evlenmesi geleneğinin destansı bir boyuta dönüşmesi ile ilgili olmalıdır. Bu açıdan kağan eşlerinde soyluluk -sadece çocuklara da geçecek olan asaletten değil- güç ve otoritenin kadın tarafından da temsilinden ibaret görünmektedir.

Destanın Uygur varyantının düşündürdüğü ilahî kaynaklı kadın imajının aksine Reşidüddin Oğuznâmesinde kadınlar daha edilgen bir pozisyonda dururlar. Bunun temel nedeni anlatılan olayların aslında bir tarih metni olarak düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Oğuz Kağan'ın destansı hikâyeleri tarihi olayların içine karışarak kaybolur ve ortaya erkeklerin hikâyesinden oluşan bir tarih metni çıkar.

Reşidüddin Oğuznâmesinde baskın karakter erkek yani Oğuz Kağan'ın kendisidir ve bu durum daha onun bebeklik çağında başlar. Örneğin, Oğuz Kağan'ın annesi bebek Oğuz'un şartlarını kabul ettikten yani “Tek Allah inancını kabul ettikten sonra emzirebilir.” Keza Oğuz ile evlenecek olan kızlara da şartlar öne sürer. Bu şart, gelin adayı kızların Tanrı'nın tek olduğuna inanmalarını ki bunu sadece biri kabul eder. Oğuz bu sonuncuya “Eğer benim isteklerime uyar ve kabul edersen, seninle konuşurum ve sana yakın dururum. Yoksa senden de diğer gelinler gibi çekinir, konuşmam ve hemen uzaklaşıyorum.” demesi üzerine kadın: “Ben, senin bir parçanı. Sen her ne işaret buyurursan ona uyarım. Senin küpen her nerede olursa benim kulağım orada; senin çemberin her nerede olursa benim başım orada olur.” diye cevap verir (Gündüz, 2016, s. 32). Reşideddin Oğuznâmesine göre gelin adayı bu sözleriyle ideal kadın tipini çizmekte ve diğer kadınlardan sadakat, eşin yanında bulunma, onun sözünden çıkmama gibi özellikleriyle ayrılmaktadır. Destanın takdir ettiği ve Oğuz ile evlenmesine uygun gördüğü kadın tipi, Oğuz Kağan'ın torunlarından Buğra Han'ın eşi Bayra Hatun olarak bir kez daha görünür. Oğuznâme ondan akıllı, edepli, zeki ve bilgili biriydi diye söz eder ve onun ölümü üzerine Buğra Han'ın üç yıl yas tuttuğunu anlatır (Gündüz, 2016, s. 124-125).

Oğuz Kağan Destanı'ndaki kadınların kahramana etkileri belli olmamasına ve sadece kendilerinden bahsedilmesine rağmen gerek Manas gerekse Dede Korkut Destanlarında kadınlar daha belirgin halleriyle görülürler.

Kırgız destanları üzerinde yapılan çalışmalarda destan kahramanı kadınların âşık, ideal eş, ideal anne, sütanne, yenge, şifacı ve kurtarıcı gibi iyi rollerinin yanı sıra düşman, kötü kadın, büyücü ve hain gibi sosyal rollerine de yer verildiği tespit edilmiştir (Fedakar ve Aksoy, 2019, s. 105-120). Bununla birlikte yiğitlik ve cesaret örneklerinin belirgin ve baskın şekilde erkek kahramanlara tahsis edildiği destanlarda bu özellikleri gösteren kadınlar da bulunmaktadır ki bunlar “Alp Tipi” diye tarif edilmiştir (Fedakar ve Aksoy 2019, s. 109).

Bu alp tipini Mehmet Kaplan, İslâmiyet öncesi Türk edebiyatının ana unsurlarından biri olarak belirlemiştir. Ona göre kadınların erkekler gibi ata binmesi, düşmanla savaşması, ok atması, kılıç kullanması ve kahramanlık göstermesi onları alp tipine yaklaştırır. (Kaplan, 1951, s. 99) Ancak destanlarda yer alan kadın kahramanların hiçbiri erkekle yarış halinde değildir. Cereyan etmekte olan olaylara dolaylı olarak katılırlar ve hatta pek çoğunda gizli kahraman olarak hikâyenin kahramanın lehine sonlanmasını sağlarlar. Bu durumda bile olayın sonucuna yaptıkları katkıyı erkek kahramana (nişanlı ya da eş) hissettirmezler. Örneğin, Kanturalı’nın uykuda iken düşman tarafından basılmasına rağmen sevgilisi Selcen Hatun onu uyandırmaya kıyamaz ve düşmanla tek başına mücadeleye girer. Dede Korkut onun bu halini “Bir bölük kaz sürüsünün içine bir şahin girmiş gibi” diye tarif eder (Gündüz, 2018, s. 123). Kanturalı’nın Selcen Hatun tarafından kurtarılmış olmasını gururuna yediremeyişini de alaycı bir dil ile anlatır. Bu yaklaşım kadının kahramanlığını normal, erkeğin beceriksizliğini ise alay edilmesi gereken unsur olarak göstermektedir. Bu yüzden destanda erkekle alay edilmesi garipsenmez, aksine komik unsur olarak muhafaza edilir.

Beyrek hikâyesinde tarif edilen kadın tipi ise erkeğin yapması gereken (ya da erkekten yapması beklenen) her türlü fiilin kadın/eş tarafından öncelikli olması ve gerçekleştirmesi istenen tiptir. Beyrek, babasına evlenmek istediğini söyledikten sonra kendisine yakışan hanımın niteliklerini şöyle sıralar: “Baba beni öyle bir kız ile evlendir ki ben yerimden doğrulmadan o doğrulsun, ben karakoç atıma binmeden o şahbaz atına binsin, ben savaş meydanına varmadan o baş getirsin” (Gündüz, 2018, s. 56). Burada tarif edilen hanım Beyrek’in babasına göre “eş değil yoldaş” tır. Bu yoldaş tabiri kadının anne vasfından öte savaşçı, tehlikelere karşı birlikte atılabilen, yiğit ve cesur “erkek” tipinin içine girmektedir. Böylece Dede Korkut, kadının en önemli vasfının tıpkı bir erkek gibi cesur ve yiğit olmasını ön plana çıkarmaya gayret etmektedir.

Aslında hikâyelerin bütününde kadınların özelliklerine dair görülen temel öge “eş ve yoldaşlık” durumudur. Bu husus Beyrek ve Kanturalı hikâyelerinde görüldüğü üzere daha çok yoldaşlık üzerine kuruludur. Diğer hikâyelerde ise “eş” ve “anne” vasfı ön plana çıkarılır. Örneğin Salur Kazan’ın eşi Boyu Uzun Burla Hatun güzellik, asalet, yiğitlik, namus, iffet, misafirperverlik, eşin sözünden çıkmama, annelik gibi pek çok vasıfları ön plana çıkarılarak adeta sembolik hale getirilir. Onun gerçekliğini daha belirgin hale getirmek amacıyla da Oğuz ilindeki diğer kadınlar da arada görünür. Genç kızlar daima “kaz sürüsüne” benzetilir. İnce belli ve uzun boylu, gözleri gökçektir. Gelinler ak yüzlü, ela gözlüdür. Selcen Hatun tekfurun kızıdır ancak yiğittir. Banı Çiçek yiğit ve savaşçıdır ancak Beyrek’in esir düşmesinden sonra ağabeyinin sözünü dinleyen edilgen bir kişiliğe dönüşür. Boğazca Fatma ve Kısırca Yenge ise kırk oynaşlıdır (Gündüz, 2018, s. 74-75).

Öte yandan hikâyelerde kadın erkek ilişkilerinde saygıyla işlenen tema sevgidir. Bu sevgi kız kardeşlerin ağabeylerine, annenin oğula, eşin kocaya, yavuklunun nişanlısına karşı duyduğu sevgi şeklinde belirginleşir. Eşler birbirlerini daima “göz açıp da gördüğüm, gönül verip sevdiğim” şeklinde tarif ederler. Bu öylesine güçlü bir bağlılığı ifade eder ki koca vefat ederse onun izni olsa bile kadın bir başkasıyla evlenmeye razı olmaz. Hatta Deli Dumrul hikâyesinde görüleceği üzere eş, “Benim canım, senin canına kurban olsun” (Gündüz, 2018, s. 108) diyerek kocasının yerine canını vermeye razı bile olur. Sevginin böylesine yüceltilmesine karşı oğlu için kendisine feda etmeyen anne-babayı Tanrı da affetmez ve onların ömürlerini alıp Deli Dumrul ile eşine bağışlar (Gündüz, 2018, s. 109). Hikâyeler bu yönüyle sevgi üzerine kurulu aile bağlarını ön plana çıkarır ve över.

Destanlarda kadınların güzelliği, uzun boylu, ince belli, çekik gözlü/süzme gözlü, küçük ağızlı, nazlı, kaz benzer gibi sıfatlarla tarif edilmiştir.

Dede Korkut Destanlarındaki güçlü romantizm eski Türk şiirinde de karşımıza çıkmaktadır. Uygurlara ait Maniheist metinler arasında bulunan aşağıdaki şiir, aşığın sevgilisine olan özlemini dile getirmektedir:

Emsalsiz sevgili
Sevgili canım
Yavuklumu düşünüp, hasret çekiyorum;
Hasret çektikçe, kaşı güzelim
Kavuşmak istiyorum.
Öz sevgilimi düşünüyorum

Düşünüp, düşünüp durdukça
 Sevgilimi öpmek istiyorum
 Gideyim desem, güzel sevgilim
 Gidemiyorum da
 Merhametlim.
 Gireyim desem, küçüğüüm
 Giremiyorum da
 Amber, misk kokulum
 Nurlu tanrılar buyursun
 Yumuşak huylum ile
 Birleşerek, bir daha ayrılmayayım.
 Kudretli melekler kuvvet versin
 Gözü karam ile
 Güle güle oturalım. (Arat, 1991, s. 21)

Burada hasreti çekilen güzel kara gözlü, yumuşak huylu, amber ve misk kokulu, merhametli ve emsalsiz biridir. Görülüyor ki ister siyasî ister edebi metinler olsun kadınlar daima iyilik, erdem, iffet, saygınlık ve nihayet sevginin ana parçası olarak karşılık bulmuş, hiçbir zaman değersiz bir eşya, köle veya cinsiyet aracı olarak görülmemiştir.

Bezekli duvar resimlerinde de görüldüğü üzere kadınlar Arap toplumunda olduğu gibi örtünmüyorlardı. Bu husus 10. yüzyılın başlarında Bulgar ülkesine seyahat eden İbn-i Fadlan'ın da dikkatini çekmişti. Üstelik o tanık olduğu bir hadiseden dolayı Oğuz kadınlarının iffetli olduklarına da dikkat çekmişti (Fazlan, 1975, s. 31).

1.1.4. Kadın ve Evlilik

Buraya kadar anlatılanlardan görüleceği üzere Türk toplumunda kadın, erkekler gibi toplumun diğer yarısını oluşturmaktadır. Ailenin kurucu üyesidir ve bu yönüyle annelik vasfı daima ön plandadır. Kadınlar da tıpkı erkekler gibi savaşçı olabilirler, kahramanlık gösterebilirler; ancak bu durum onlardan beklenen bir özellik değildir. Onların aileye ve eve sahip çıkması, çocukları yetiştirmesi, iffetli olmaları, düşman eline düşmemeleri, ailenin şerefini temsil etmeleri yeterlidir. Gerek kitabelerde gerekse destanlarda dile getirildiği üzere bu tür bir esaret şerefsizlikten öteye yok olur.

Kadının güzellik sembolü olarak belirginleŖmesi de onun aile kurmasındaki rolü üzerindedir. Bu yönüyle ailenin ruhan tarafları da belirginleŖir. Maniheist metinlerde kadının bir ıŖık huzmesi Ŗeklinde belirmesi veya Göktürklerde Umay ilahe ile eŖ tutulması da bundandır.

Bütün bunlar göz önüne alındığında kadının gündelik hayat içinde de hiçbir Ŗekilde aŖaėılayıcı bir konuma sahip olmadığı, cinsiyetçi yaklaŖımlardan uzak kaldığı ve bir fert olarak toplum içinde yerini aldığı anlaŖılmaktadır.

Kafesoğlu'nun tespitlerine göre kang (baba) ve k/g (ana) kelimeleri 9. Yüzyıldan itibaren ata ve ana kelimelerine dnŖmŖt (Kafesoğlu, 2018, s. 217). Ana ve ata ailenin oluŖumunun çekirdeğini oluŖturuyordu. Bu tıpkı bir ateŖin yanması için gerekli olan malzemenin bir araya gelmesi gibi telakki ediliyordu. Böylece aslında ailenin kurulmasıyla birlikte hanede ocak yanmaya baŖlıyordu. Yakutlar bunu "sönmez bir ateŖ yakmaya", eve gelen gelini ise "evi aydınlatan ateŖe" benzetiyorlardı. Ailenin varlığının devam etmesi yani nesillerin çoğalması "ocağın yanması ya da ocağın ttmesi", neslin tükenmesi "ocağın snmesi" Ŗeklinde ifadesini buluyordu ve bu anlayıŖ Anadolu'ya kadar taŖınmıŖtı (Ögel, 1988 s. 254). Aile ocağı, baba ocağı, ata ocağı gibi ifadeler de bu yorumun tezahürleri olup akrabaların hepsi aynı ocağın fertleri sayılırdı. Keza akrabalık terimlerinin çokluğu da bunun bir neticesidir. Ziya Gökalp'in yorumuna göre ailede kadın ve erkek tarafı eŖit sayılırdı ve bu husus hürriyetçi bir anlayıŖtan kaynaklanıyordu (Gökalp, 1976, s. 29).

Aile ocağının etrafını çevreleyen ev, evlenme eyleminin gerekleŖmesiyle oluŖuyordu. Türkçe de bu ev bark sahibi olmak Ŗeklinde tanımlanmıŖtı. Bu tabir aynı zamanda aile sorumluluğunu üzerine almak anlamına geliyordu. Bark sözcüğü de ev anlamında olup günümüzde de anlamı kuvvetlendirmek için "ev bark" Ŗeklinde birleŖik kullanılmaktadır. Bark kelimesi Orhun kitabelerinde mabet manasındadır (Gökalp, 1976, s. 296). Evlenme veya evlendirme tabirleri ise evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak aileyi meydana getirdiğini yani yeni bir ev kurmasını ifade eder. Baba hukukunun geçerli bulunduğu Türk ailesinde evlenen oğullar kendilerine dŖen pay ile baba evinden ayrılarak ailelerini kurmakta, baba evi ise en küçük oğula kalmaktaydı (Kafesoğlu, 2018, s. 216). Evlenme ağına gelen kızlar ise baba evinden ayrılıp koca evine giderlerken yanlarında çeyiz gtrrlerdiler. Bu eyiz kıza baba evinden kalan miras olurdu (Kafesoğlu, 2018, s. 217 ; Ögel, 1988, s. 264). Abdülkadir İnan'ın tespitlerine göre evlenmek isteyen

çiftler kızın başına mendil koyar veya elbise atardı, kızın mendili kabul etmesi rızalık nişanı sayılırdı (Genç, 2007, s. 58). Nişan adetinin varlığı evliliğe verilen önemin göstergesidir. Ayrıca bu durum gönül esasına dayalı bir evliliğinin varlığını gösterir.

İbn-i Fadlan'ın anlattığına göre kız isteme görücü usulüyle oluyordu ve belirli bir miktar başlık talep ediliyordu. Bu başlığı veren kişi kız ile evlenebiliyordu (Fazlan, 1975, s. 32). Ne var ki bu anlatı evlenme adetinin basitçe izahından ibarettir. Çünkü Dede Korkut Destanlarında da açıkça görüldüğü üzere evlenme tarafların rızası üzerine kuruluydu ve erkeğin görüp beğenmesi yetmiyordu. Oğlunu evlendirmek isteyen anne-baba Oğuz ilini dolaşarak oğulları için kız bakıyorlardı. Bununla birlikte anne-babanın seçmesi ve beğenmesi evlilik için yeterli değildi. Kız ve oğlanın da birbirini görmesi ve beğenmesi gerekiyordu. Örneğin beşik kertmesi oldukları halde Beyrek ile Banu Çiçek birbirlerini görüp beğendikten sonra evliliklerine onay vermişlerdi.³

Kız için başlık ve kalın ödemek onu satın almak anlamında değildi. Bu uygulama kızın değerli bir varlık olduğunun göstergesiydi. Aksi durumda kız bir alım satım eşyası, en azından bir cariye veya köle statüsüne düşmüş olurdu. Gerek destani mahiyetteki eserlerde gerekse Türklere dair kaynaklarda kendi çocuklarını köleleştiren bir toplum yapısından söz edilmemektedir (Ögel, 1998, s. 250-251). Arsal'a göre kalın kızın fiyatı değildi, evlilik için alım satım söz konusu olmadığı gibi kalın, kızın yetişmesinde yapılan masraflar için aileye ödenirdi. Erkeğin babası veya erkek tarafının büyüğü, babasından kızı istediğinde ve kız tarafının olumlu yanıt vermesiyle kalın miktarı belirlenerek gençler nişanlanır, bu dönemde erkek, kızı sadece gündüz ziyaret edebilirdi. Kalın tamamen ödenmedikçe düğün yapılamaz, taksitle de ödenebilirdi (Arsal, 1947, s. 335). Bu gelenekten Türklere nişanlılık döneminin varlığı anlaşılmaktadır.

Yine İbn-i Fadlan "Bir adam ölünce karısı varsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu onun karısıyla evlenir." (Fazlan, 1975, s. 32) bilgisini aktarmaktadır. Bu duruma "Leviratus" denilmektedir. Ögel'e göre Türk topluluklarında Leviratus geleneği dul kalan kadının tek başına, korunmasız kalmaması içindir (Ögel, 1988, s. 294). Ancak dul kalan kadının istememesi halinde böyle bir evlilik söz konusu olmayacaktır (Ögel, 1988, s. 256-257). Kocasını ölen kadın kocasının küçük kardeşleri ile veya kocasının ilk karısından doğan erkek evladı ile evlenirdi. Üvey evladı ile evlenmesi durumunda kadın, kocasının

³Bkz. Bam Büre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Destanı

soyuna karışacağından kendi ailesine dönemezdi. (İzgi, 2017, s. 38) Çin kaynaklarında yer alan ve Türklerin üvey analarla evlendiği bilgisine şüpheyle yaklaşan Arsal'a göre Türkler dul kalan yengeleriyle evlenmekteydi. (Arsal, 1947, s. 337) Leviratus ile kadın aile içinde kalarak aile de güçlü kan bağlarına neden oluşturmuştur.

1.1.5. Çok Eşlilik ya da Kuma

Eski Türkçe de kuma kelimesini karşılayan bir kelimenin varlığının tespit olunamamış olması Türklerin tek eşliliği tercih ettiğine bir kanıt olarak öne sürülmüşse de kaynaklarda Türklerin zaman zaman ikinci eşliliği yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Ögel, Türklerde ilk kadının evde baş olduğunu, bütün Türklerde ve Türk tarihinde bu durumun değişmediğini belirtir. Osmanlıların “altçı” ve Kırgız Türklerinin de “baybiçe” dedikleri, baş kadından sonra gelenler ise “kuma” veya “ortak” adını almışlardır (Ögel, 1988, s. 252). Daha çok idareci sınıf ile zenginlerde görülen çok evlilikte, idareci sınıfın “künteki”, “beşe” ve “kün” denilen harem daireleri vardı ve burada hizmet eden kadınlara da “evci karabaş”, “kırkın” ve “küng” denilmişti (İzgi, 2017, s. 77). Keza birinci ve baş hatundan sonra alınan kadınlara kuma denilmekteydi (Demirel ve diğerleri, 1992, s. 34). Türklerde tek eşliliğin esas olduğunu bildiren tarihçilerden Roux, bu durumun evlilik dışı kadınlara sahip olunmasına engel teşkil etmediğini belirtmiş, bu kadınların yaşanılan toplumun dışından seçildiğini, armağan olarak kabul edildiğini ya da bir yağma esnasında ele geçen yabancılar olduğunu vurgulamıştır (Roux, 1989, s. 203).

Gökalp'e göre eşler Hatun, Kuma ve Konçuy olarak sıralanmaktadır. Hatun, hükümdar sülalesinden olan zevceye denilir, çünkü hatun kelimesi prenses manasındadır. Hatunlar birkaç tane olursa bunların bir tanesi melike mevkiinde bulunurdu. Buna Türkan veya Terken Hatun denirdi. Terken Hatun bütün zevcelerin üstündedir. Konçuy ise Çin prenseslerinden olan zevceye denirdi. Konçuy, Çince prenses manasındadır. Türk Hakanlarının Çinli prenseslerle evliliği ile bu kelimenin Türkçeye girdiği anlaşılmaktadır. Orhun kitabesinde konçuy, zevce manasında anlatılmıştır. Kuma ise Türk ve Çin sülalelerinin dışındaki zevcelerdir. Kumaların evlatları kendi analarına anne yerine teyze demiş, sadece hatuna anne demişlerdir. Hatunlar birkaç tane ise ve “Terken Hatun” varsa onu da anne diye çağırılmışlardır. Kumaların oğulları babanın mirasından pay alamadıkları gibi hükümdar da olamamışlardır (Gökalp, 1976, s. 327-328). Orospu ve piç gibi

kelimelerin bulunmayışı ise aile hayatının kıymetine, kadınların ise değerli olduğuna işaret etmektedir (Arsal, 1947, s. 334).

1.1.6. Kadına Karşı İşlenen Suçlar ve Cezaları

Türklerde aileye ve kadına yönelik suçların keskin bir şekilde cezalandırılması toplumun dinamik yapısından kaynaklanıyordu. Çünkü konar-göçer hayat tarzı ailenin güçlü ve sağlam bir şekilde devamlılık göstermesini mecbur hale getiriyordu. Buna göre evli kadına sataşma, fuhuş ve ırza geçmenin cezası ölümdü. Yabancı bir kızı kaçırılanlar ise para cezası ve diyetle⁴ cezalandırılır veya o kızla evlendirilirdi (Ögel, 1988, s. 165-166). Benzer şekilde kıza tecavüz halinde tecavüz eden kişiye mali cezalar verilir ve o kızla evlenmeye mecbur bırakılırdı. Kişi kızı yaralamışsa varsa kendi kızını karşı tarafa verme/gönderme, kızı yoksa eşinin şahsi malını verme hükümleri bulunuyordu (Arsal, 1947, 261).

Türklerde aileye verilen değer kadına karşı işlenen suçun cezasını ağır kılmıştır. Bu sayede toplumda kadını koruyan ve kollayan bir anlayış gelişmiştir. Kadının toplumda güvenliği artmıştır. Kocasını uzak yolculuğa gittiğinde eve gelen yabancı erkeği ağırlayan kadına saygıyla bakılmış bu durum herhangi bir kötülük getirmemiştir. Türklerde bulunan ahlak ve namus anlayışıyla beraber; yuva aile ve eş kutsal sayılmıştır (Atsız, 1997, s. 75-76).

İbn-i Fadlan, Oğuz kadınlarının yerli ve yabancı erkeklerden kaçmadığına değinmiştir. Kadınlar vücutlarını gizlemezler, nehirde erkeklerle beraber yıkanırldı. Buna rağmen aralarında zina olmazdı (Fazlan, 1975, s. 31). İbn-i Fadlan'a göre Türkler, bir nehirde kadınlı erkekli çıplak halde yıkandıkları halde zina diye bir şey bilmiyorlardı. Şayet böyle bir olaya tesadüf ederlerse adamı iki ağacın arasına bağlayıp paramparça ediyorlardı (Fazlan, 1975, s. 57). Bu şiddetli cezalandırmanın temel amacının aileyi korumak olduğu açıkça bellidir.

---

⁴ Diyet: Kavga sırasında bir kimse diğerini yaralarsa yaraya göre para cezası vermeye zorlanır, bir kimse diğerinin gözünü kör etmiş ise, o adamın kızı yaralanana, karşılık olarak verilir. Kızı yoksa karısını veya "para cezası" vermek zorundadır (Ögel, 1988, s. 165).

1.1.7. Siyasî Hayatta Kadın

Çin kaynakları yönetici sınıfa mensup olan kadınlar hakkında bilgi vermektedir. 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabulünde Göktürk hatunlarının hazır bulunmaları, kendilerine ait saraylarının oluşu, devlet meclislerine katılmaları, hatunların; devlet idaresinde söz sahibi olduklarını ve devletin geleceğine yön verdiklerinin göstermektedir (Kafesoğlu, 2018, s. 259). İbn-i Fadlan' da İdil Bulgarlarına yaptığı ziyaret sırasında hükümdar ve eşini tahta birlikte görmüştü. Her ikisine de kıymetli hediyeler getirmiş ve onları halkın huzurunda takdim etmişti (Fazlan, 1975, s. 45). Bu husus İbn-i Fadlan'a yabancı bir gelenek olarak görünmüş olmalıdır ki Türklerin kendilerine mahsus adetleri arasında saymıştı (Fazlan, 1975, s. 45).

Hatun, siyasî bakımdan kağanın eşi olması sıfatıyla hükümdarlığı temsil ediyordu. Bununla birlikte düşmanlar hükümdarlığı ortadan kaldırmak için kağanı öldürmeyi yeterli görürlerdi. Buna karşılık hatunun esir edilmesini kâfiydi (Selçuk, 2014, s. 24-25). Bu hususun Göktürk kitabelerinde de yer verildiği üzere onur kırıcı bir durum olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlılarda da hükümdar eşlerinin esir edilmesi teması güçlü bir şekilde işlenmiştir (Gündüz, 2009, s. 223-233).

1.1.8. Sosyal Hayatta Kadın

Türklerde toplumunun her tabakasında yeri olan kadınların; doğası gereği daha çok ev hayatında kalarak çocuk bakımıyla ilgilenseler de sosyal ve toplumsal hayatta kadın-erkek ayrımcılığına çok fazla maruz kaldıkları söylenemez. Türk kadınları fiziksel ve psikolojik anlamda güçlüydüler. Asya Hunlarından beri, ata binen, top oynayan, güreş gibi ağır sporlar yapan kadınların savaflara da katıldığı bilinmektedir (Kafesoğlu, 2018, s. 217).

Küçük yaşlardan itibaren binicilik ve okçulukta yetiştirilen kadınlar; savaş zamanında ok atar, ata biner, kılıç kullanır ve düşmanla kahramanca çarpışır. Savaş ve yağmaların sıklığı nedeniyle her an hazır durumdaydılar. Savaş ve ordu komutanlığı sadece erkeklerin işi gibi görülüyor; kadınlar da, birlik veya orduları kumanda ettiği gibi at üstünde savaflara katılıyordu (Selçuk, 2017, s. 35). Avrupalılar Türk kadınlarının ata

bindiğini, ok attığını, öküz arabası sürdüğünü gördüklerinde Araplar kadar şaşırılmışlardı (Selçuk, 2017, s. 91; Roux, 2008, s. 72).

Öte yandan Atilla'nın sefer dönüşünde güzel giyimli kadınların söylediği şarkılarla karşılandığı ve büyük müzikli ziyafetler verdiği bilinmektedir. (Kafesoğlu, 2018, s. 327-328). Aynı şekilde Uygur duvar resimlerinde müzisyen kadınlar da resmedilmiştir. Ayrıca, süslenmek için dudaklarına kırmızı boya, tenlerine güzel kokular sürdükleri bilinmektedir (Kafesoğlu, 2018, s. 308).

1.1.9. Eski Türk Dininde Kadın

Türklerin kadına bakışını anlamak için destanlar, kitabeler kadar onların yaşadığı dinlerin de anlaşılması gerekmektedir.

Türkler Müslüman olmadan önce de tek tanrılı bir inanca bağlıydılar. Türklerin dini sayılan Kök Tengri inancının temelinde; her şeyin yaratıcısı bir Tanrı'ya ve ölümden sonra yeni bir hayatın başladığına iman, öbür dünyada yiğitliklerin ve iyiliklerin mükâfatlandırılması, ölmüş atalara saygı, onlar ve Tanrı için kurbanlar kesilmesi gibi hususlar yer almaktadır (Gömeç, 2019, s. 87). Eski Türklerin Şaman veya Kam denilen din adamları aracılığıyla gerçekleştirdiği inanç ve uygulamalar bütünü olan Şamanizm ise bazı görüşlere göre Hristiyanlık, Müslümanlık gibi bir din olmayıp ruhlar ve insanlar arasında ilişkiyi sağlayan sistem ve teknikten ibarettir. Bazı görüşlere göre ise izah edilemeyen ve tam olarak kavranamayan din şeklinde kabul edilmiştir (Çoruhlu, 2002, s. 15).

Eski Türklerin dininin Şamanizmden fazlası olduğunu söyleyen Roux; bölgeye, zamana ve onu uygulayanların toplumsal sınıfına göre değişebilen inancın kendini ortaya koyuş biçiminin Gök Tanrı olduğundan söz etmiştir. Ona göre buyruklarını veren tanrı ölümden başka ceza bilmez, kartallar ve şahinler sayesinde insanlarla iletişime girerdi. Tengri' nin kapladığı koruduğu ve birlikte karar aldığı Toprak Ana ve yeni doğum yapanların koruyucu tanrıçası olan Umay, ikincil tanrılardı ve Tengri' ye bağlıydılar (Roux, 2008, s. 147-148).

Eski Türk inancının izlerine rastlanan Orhun Kitabelerinde, Hükümdar gücünü Gök Tanrı'dan almış ve onun tarafından tahta çıkarılmıştır. Tonyukuk yazıtında ise, Gök Tanrı

ile beraber Umay denilen Tanrıça yer almış, Bilge Kağan anasını Türk dini Tanrılarında dahil olan koruyucu dişi Tanrıya benzeterek Umay gibi annem demiştir (İnan, 1976, s. 17).

Türk Mitolojisinde ise kahramanlar Gök Tanrı'nın kızlarıyla evlenmiştir. Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan eşini karanlık bastığında gökyüzünden inen aydan ve güneşten parlak ışık şeklinde anlatır (Çoruhlu, 2002, s. 20).

Eski Türk inanışları, kavimlerin gösterdiği toplumsal yapı değişiklikleri nedeniyle, zamana ve yere bağlı olarak farklılık göstermektedir (Çoruhlu, 2002, s.17). Yakutlar, Umay'a Aysıt demişlerdir. Aysıt; yaratıcı, bereket ve refah sağlayan dişi ruhlardandır ve inanışlarına göre, dişi ruh (Aysıt); çocukları, kadınları, dişi hayvanlar ile onların yavrularını korumaktadır (İnan, 1976, s. 26).

Kısır kadınların çocuk doğurmak için Aysıt'a dua ettiği, gebe kadınların doğum yaklaştığı zaman evlerini ve odalarını çok temiz tuttuğu bilinmektedir. Kadınlar komşu çocuklarına iyi davranır ve onları doyururlar çünkü, Aysıt geldiğinde herkes güler yüzlü, şen ve tok olmalıdır (İnan, 1976, s. 27).

Aysıt'tan detaylı olarak söz eden Unu Havva'ya göre Yakutlar onu Katun/Hatun olarak anmaktadır ve Aysıt, efsanelerdeki Gök Tanrı'nın karısıdır. Yakutlar, lohusayı üç gün sonra terk eden Aysıt'ın, çocuğu korumak ve ona bakmakla görevli olduğuna inanmaktadır. Başka bir efsane de ise gebe kadınların doğum sırasında dua ettiği ve gökten iki Aysıt'ın gelerek kadına erkek çocuk doğururken yardım ettiği ifade edilmektedir (Çoruhlu, 2002, s. 42-43). Türk mitolojisinde güzellik tanrıçası olarak kabul edilen Aysıt; erdem, ahlak ve fazilet sembolü olarak tasvir edilerek toplumsal bilincin görünüşünü yansıtmış, fiziki özelliklerinden ise hiç söz edilmemiştir (Gökalp, 1991, s. 118). Eski Türk efsane ve destanlarında işlenen Türk Kadınları gibi tasvir edildiği görülen Aysıt (Umay) kadınların toplumsal konumunu güçlü kılan en değerli dişi tanrıçalardır.

Eski Türk inanışına göre çocukla çoğu zaman beraber olan Umay'ın, çocuğu terk ettiği zamanlarda olmakta ve bu dönemlerde çocuk hastalanmaktadır. Çocuğun uykudayken gülmesi Umay'ın çocukla beraber olduğuna, çocuğun ağlaması ise Umay'ın gittiğine yorumlanmaktadır. Çocuk hastalandığında ise Umay'ı getirmesi için Şaman çağrılmıştır (Çoruhlu, 2002, s. 40-41). Tanrı ve ruhlara saygılı olan Türklerin, erkek ve kadın Şamanları olmuştur (Ögel, 1988, s. 166). Abdulkadir İnan'a göre eski dönemlerde

Şamanlık kadınlara özgü bir meslektir. Yakutlar'da erkek Şamanların özel ayin kıyafetleri kadınsal özelliklerle hazırlanmıştır. Bu kıyafetlerin göğüs kısmında göğsü temsil eden yuvarlak madeni nesnelere bulunurdu (Türköne, 1995, s. 99).

İnsanın varoluşunu ve topluluğun devamını, doğum, beslenme bakım ve sosyalizasyon yoluyla sağlayanın kadın olması, ilkel toplumlarda kadının din ve sihir alanında rol almasına neden olmuş bu durum Şamanizm'de dişil unsurların ön plana çıkmasına yol açmıştır (Türköne, 1995, s. 98).

Altay Türklerinde Umay'dan başka iki Tanrıça daha bulunmakta bunlara Ana Maygıl ve Akene (Ak Ana) denilmektedir. Yaradılış efsanesinde geçen Akene, Tanrıya yaratma kudretini ve ilhamını vermiş, Ana Maygıl ise; ulusu koruyan bir ruh kabul edilmiş ve ona ulus anası denmiştir (İnan, 1976, s. 27).

Eski Türk inancında yeri olan dişi tanrıçalar nedeniyle toplumun hafızasında kadınların konumlandırılması İslâmiyet'ten sonraki döneme göre bambaşkadır. Kadınların cinsel obje olarak görülmeyip el üstünde tutulmasında tanrıçaların rolü göz ardı edilemez. Eski Türklerde kadınların Tanrıya yakın konumda olması, Türklerin inanç dünyasında kadınların yerini ve değerini üst seviyede kılmıştır. Umay'la beraber kadınlar güçlü kılınmış, kadının doğurganlığı sayesinde ilahi olarak anılmışlardır. Bu nedenle eski Türk tarihinde kadınlar Altay destanında Ülgen'e (Tanrı'ya) ilham kaynağı olurken, Umay adlı tanrıça tarafından koruma altına alınmışlardır.

2. BÖLÜM

DİVÂNU LUGÂTİ'T- TÜRK' TE KADIN

2.1. KAŞGARLI MAHMUD VE DİVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK

Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında bilgiler sınırlı olmakla beraber kendisinin bıraktığı bazı ipuçları ve kaynakların sınırlı imkânlarıyla kısa bir biyografisi elde edilebilmektedir. Buna göre her ne kadar Kaşgarî nisbesine bakarak onun Kaşgar kentinde doğduğu zannedilmişse de o aslında Barsgan şehrinde dünyaya gelmişti. Bu esnada babası Muhammed B. Hüseyin Barsgan'ın emiriydi. Bundan dolayı eserinde kendisini soylu bir kişi olarak tanıtmaktadır. Onun Karahanlı sarayına yakın bir ailede dünyaya gelmiş olması iyi eğitim alması, savaş sanatında kendini geliştirmesi ve saygın bir sosyal çevreye sahip olmasının yanı sıra, aynı zamanda ailesi ve kendisi için de tam bir felakete sebep olmuştur. Babasının 1057'de bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine şehirden kaçmak zorunda kalmış ve bu vesile ile on yıldan fazla Türk illerinde dolaşmış nihayet Bağdat'a gelerek burada uzun bir süre ikamet etmiştir. (Akün, 2002, s. 9-15; Genç 2015, s. 1-6 ; Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. xxiii-xxiv) Onun bu seyahatleri boyunca zaten aşına olduğu Türk lehçelerine dair bilgisini geliştirdiği, Arapça, Farsça ve Rumca öğrendiği ileri sürülmektedir. Akün, onun başından geçen olaylardan dolayı siyasî hayattan tamamen uzaklaştığı, ilme ve araştırmaya yöneldiği görüşündedir. (Akün, 2002, s. 9-15)

Kaşgarlı Mahmud, ana vatanından ayrıldığında 49 yaşındaydı. Türk illerini dolaşırken yazmakta olduğu eseri için bol bol malzeme toplamış ve 1072'de Bağdat'ta yazmaya başlamış ve 1074 yılında tamamlamıştır. Eserin tam adı *Kitabu Divanu Lugati't -Türk'tür* ve "Türk lehçelerini toplayan kitap" demektir. İçerisinde 9000 civarı Türkçe kelimenin Arapça anlamı yer almaktadır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2018, s. xvii) Sözcüklerin cümle kalıpları içindeki kullanımları ve aynı kelimenin farklı Türk illerindeki farklı kullanımları görülür. Kaşgarlı Mahmud, eserini yalnızca Türkçeden, Arapçaya ansiklopedik bir sözlük olarak hazırlamakla kalmamış aynı zamanda Türk boylarının ağızları hakkında geniş bilgiler vermiştir. Bu bilgiler Türk boy ve alt boylarının kültürlerini de kapsamaktadır.

Bu dönemde Karahanlı medreseleri de dahil olmak üzere İslâm dünyasında Arapça'nın belirgin bir üstünlüğü bulunuyordu. Oysa Abbasi hilafetinin siyasî ağırlığı gittikçe kayboluyor, İslâm dünyasında Türklerin ciddî bir etkisi bulunuyordu. Türk dünyasının iki büyük temsilcisinden biri olan Karahanlılar tüm Türkistan sahasında hâkimiyet kurmuşlardı. Maverâünnehir'den batıya doğru ise Selçuklu Türkmenleri hâkimiyet kurmuşlar, Azerbaycan, Suriye ve Anadolu'ya kadar uzanmışlardı. Kaşgarlı Mahmud Bağdat'ta bulunduğu sırada Selçukluların varlığını daha yakından izleme imkânı bulmuş, Abbasî siyasî ağırlığının ciddi bir aşınmaya uğradığını yakından gözlemlemişti. Bu yüzden o Türklerin uzun sürecek hâkimiyetlerinin olacağını kolayca tahmin edebilmişti. Yine de bu görüşünü sahih olmayan bir hadise dayandırmak ihtiyacı duymuştu: "Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açık ve kesin olarak işittim ki onlar peygamber efendimize dayanarak şöyle rivayet ettiler: Peygamberimiz kıyamet gününün şartlarını, ahir zamanın fitnelerini ve Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır." buyurmuştur. Bu söz doğru ise -sorumluluğu râvilere aittir- Türk dilini öğrenmek vaciptir. Eğer doğru değilse aklın gereği budur." (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 1)

Kaşgarlı Mahmud, Türklerin siyasî bakımından güçlenmesini ilahî kudrete bağlıyordu. Bu konuyu eserinin önsözünde şöyle dile getirmişti:

Yüce tanrı Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini. Onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı, onların ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları. Onları görevlendirdi halk üzere onları kuvvetlendirdi hak üzere; aziz kıldı onlara yaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden emin oldular. Akıllı ola herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol onların dilini konuşmaktır. Duyurabilmek için onlar ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman güven verilip onlara kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber ve üzerinden kalkmış olur tüm zarar. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 1).

Türkler, 11. Yüzyılda neredeyse İslâm ülkelerinin tamamına egemendiler ve Karahanlı devletinin, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun askerlikçe ve uygarlıkça en güçlü olduğu dönemdi. Dolayısıyla Türk egemenliğindeki uluslar Türkçeyi öğrenme ihtiyacı duyuyorlardı. Bu nedenle Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*'ü yazarak Türkçe öğretmekle kalmamış, Türk sözcüğünün kuvvet, güç, kudret anlamı taşıdığını ilk kez bildirmiştir (Aslan, 1999, s. 459) Bundan dolayı onun siyasî çıkarımlarının oldukça yüksek ve iddialı olması, eserini amatör bir çalışma olmaktan çıkarmış, son derece dikkatli ve her ayrıntıyı gözetten bir çalışma durumuna getirmiştir. Bu nedenle Kaşgarlı,

Arapça'nın İslâm coğrafyasındaki baskın özelliğine rağmen Türk dili ile Arapça'nın atbaşı yürüdüklerini açık bir şekilde ifade etmiştir.

Görüldüğü üzere Kaşgarlı bir yandan siyasetin Türkler lehine değişeceğini ifade ederken diğer yandan Türkçenin bilinmesinin insanlar için zaruri bir ihtiyaç olacağına dikkat çekmiştir. Bundan gayesi Arapça'nın ve doğal olarak Arap hâkimiyetinin yakın zamanda sona ereceğine vurgu yapmaktır.

Kaşgarlı Mahmud'un çağında Türk coğrafyasının en batı ucunda Peçenekler bulunuyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 10). Bunlar Karadeniz'in kuzeyinden Tuna boylarına inmişler ve nihayet Bizans ile mücadelelere başlamışlardı. Kaşgarlı onları Bizans (Rum/Roma) sınırında saymakla beraber hemen peşlerinden Tuna'yı geçmiş olan Uzlardan bahsetmemiştir. Muhtemelen onlara dair bilgileri sınırlıdır. Bunun yerine Kıpçakları kaydetmiştir ki gerçekten Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyinde bıraktığı boşluğu doldurmuşlardı. Kıpçakların (Kumanlar) önemli bir kısmı da Macaristan içlerine kadar sokulmuşlar ve burayı yurt tutmuşlardı. Anlaşıldığına göre onlara dair bilgiler Kaşgarlı Mahmud'a kadar ulaşmamıştı. Kıpçakların doğusunda ise Oğuzlar bulunuyordu. Oğuzlar tarih sahnesine Göktürkler zamanında çıkmışlardı. Hem Göktürklerin kuruluş hem de yıkılış dönemlerinde varlıklarını hissettiren Oğuzlar, Göktürklerin yıkılışından sonra bir süre Uygurlarla beraber hareket etmişlerdi. 9. Yüzyılın başında ise Aral Gölünün etrafında görülmeye başladılar. Bu dönemde bir Yabgunun idaresinde bulunuyorlardı. Abbasi Halifesinin elçisi sıfatıyla 920 yılında Bulgar ülkesine giden İbn-i Fadlan onların arasında bir süre kalmıştı. Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lugâti't-Türk'ü* yazmaya başladığında Oğuzlar, Selçukluların idaresi altında bulunuyorlardı. Kaşgarlı bu hususa dikkat etmiş ve Kınık boyunun açıklamasında "Zamanımızdaki sultanlar bu boydandır" açıklamasını yapmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 26). Gerçekten de Selçuklular Kınık boyundandı. Belki de bu yüzden Kaşgarlı Oğuz boylarını sıralarken Kınık boyunu ilk sıraya yazmıştır. Onun listesi dağınıktır ve daha sonra kaleme alınan Oğuz tarihlerindeki şematik listeye uymamaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, Oğuzları aynı zamanda Türkmen olarak isimlendirir ve onların Türkmen adını almasını Zülkarneyn'in Asya seferi sırasında rastladığı insanları Türklere benzetmesiyle (Türk-Manend) izah eder (Kaşgarlı Mahmud 2018, s. 26, 520). Bu izahın hiçbir ilmî değeri olmayıp halk etimolojisinden başka bir şey değildir. Bununla birlikte

Oğuzların 22 boyunu ve onların damgalarını ihtiva eden bir liste yayınlamış olması son derece kıymetlidir. Öte yandan Divan'daki söz varlığına bakıldığında Kaşgarlı'nın Oğuz lehçesini çok iyi bildiği anlaşılmaktadır.

Oğuzların doğusundan Çin sınırına doğru sırayla Yimek/Kimek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar boyları dizilmişlerdi. Çin'e en yakın boy ise Kırgızlardı. Kuzey-Güney istikametinde ise Çiğil, Tuhsı, Yağma, Çaruk, Çomul, Uygur, Tanut bulunuyordu. Kaşgarlı Mahmud 2018, s. 10). Bunlardan Yağma ve Çiğil boyları Karahanlıların ortaya çıkmasında etkin rol oynamışlardı. Uygurlar ise henüz Müslüman olmamışlardı. Bu yüzden Divan'da sık sık kâfir diye anılmaktadırlar.

Kaşgarlı, Türk boylarını doğudan batıya veya kuzeyden güneye doğru sıralarken Karluklara yer vermemiş olmakla beraber onları unutmamış ve Karluk maddesinde "Türklerden bir boy, Oğuzların dışında kalan göçebe Türkmenler." diye izah etmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 206).

Kaşgarlı Mahmud'un Türk coğrafyasına dair geniş bilgisi ve ömrünü Türkler arasında geçirmesi sayesinde Türkçenin neredeyse tüm ağız ve lehçelerine vakıf olmuştur. Bundan dolayı kelimeler arasındaki fonetik farklılıkları dahi ifade etmekten geri durmamıştır. Böylece bir yandan dile, fonetiğe ve gramere dair bilgiler vererek Türkçenin öğrenilmesini kolaylaştırmayı düşünürken diğer yandan Türk kültürü, folkloru, etnografyası, töre ve gelenekleri, coğrafyası, sporu, yemeği gibi pek çok alanda eşsiz bir ansiklopedik eser meydana çıkarmıştır. Üstelik bunların kendi döneminde yaşayan kelimeler olması sözlüğü daha da değerli hale getirmiştir.

Kaşgarlı Mahmud sadece sözlükçü vasfıyla kalmamış aynı zamanda edebiyata ve mitolojiye dair de pek çok derleme yapmıştır. Divan'da pek çok şiir örneği verilmiştir. Bunların çoğu anonim halk edebiyatı ürünü olmakla beraber münevver kişilerin kaleminden çıktığı kolaylıkla tahmin edilebilen hikmetli sözler ve nazımlar da bulunmaktadır. Yine de bunlardan bazılarının Kaşgarlı Mahmud'un bizzat yazmış olabileceği de ihtimal dahilindedir (Akün, 2002, s. 9-10). Ayrıca onun Türkçe gramer kurallarını içeren Kitâbü Cevâhiri'n-nahv fi lugâti't-Türk adlı bir eser daha kaleme almış olduğu bilinmektedir. Ne yazık ki bu eser henüz bulunamamış veyahut günümüze kadar gelmemiştir.

Kaşgarlı Mahmud eserini Bağdat'ta Abbasi Halifesi Muktedi Biemrillah'a sunduktan bir müddet sonra anavatanına yani Kaşgar'a dönmüş ve burada Medrese-i Mahmudiye adıyla bir medrese meydana getirmiştir. Burada uzun yıllar müderrislik yaptıktan sonra 97 yaşında iken vefat etmiştir (Akün, 2002, s. 9-10).

2.2. DİVÂN U LUGÂTİ' T- TÜRK'TE KADINA DAİR SIFATLAR

Kaşgarlı Mahmud'un derlemeleri arasında kadınların evli olup olmadıkları, soylulukları veya sosyal statülerine göre çeşitli isimlerle anıldıkları görülmektedir. Buna göre evli bir kadın, eşler, uragut veya evlük diye tanımlanıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 58, 71, 115, 651). Divan'da elliye yakın örnekte uragut kelimesine yer verilmiştir. Uragut'un zamanla değişerek Azerbaycan ve Anadolu ağzında avrat/arvat şekline dönüştüğü yolunda görüşler olsa da avrat kelimesinin Arapça avret sözcüğünden Türkçeye girdiği açıktır. Evlük kelimesi kadının evi çekip çevirmesi, aileye sahip çıkması gibi işlevleri yerine getirmesiyle ilgili olmalıdır. Eşler kelimesi ise aslında "Eşiler" şeklindedir. Bununla birlikte Türkler arasında yaygın biçimde kullanıldığından "i" sesi düşmüş ve "eşler" şeklini almıştır. Kelime çokluk bildirmesine rağmen dilde teklik anlamında kullanılmıştır.

Sosyal statüsü yüksek olan hanımlar için "tarım", "Katun/Hatun", "Konçuy", "İnal" ve "Eşiler" kelimeleri kullanılıyordu. Bu tür sıfatlar aslında bir unvan biçimiydi. Bununla birlikte sultanın eşinin diğer soylu hanımlardan farklı olarak "Altum Tarım" diye anıldığı görülüyor (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 171). Katun/Hatun kelimesi de yine sultan eşleri için kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud bu sıfatın Afrasiyap soyundan gelen kadınlar için kullanıldığını bildirmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 177).

Bilindiği üzere Afrasiyap, Firdevsî'nin şehnamesinde Turan hükümdarı olarak belirtilen ve İran-Turan savaşlarında zaman zaman üstünlük kursa da sonunda öldürülen hükümdardır. Kaşgarlı, Alp Er Tunga'nın aslında Afrasiyap adlı hükümdar olduğunu kaydetmektedir. Bu yönüyle Afrasiyap'ın soyundan gelmek başlı başına bir hükümdar ailesine mensup olmak demektir. Kadının soyluluğu toplumsal tabakalaşmanın bir sonucu olmayıp soyca hükümdar veya bey ailesine bağlılıkla ilgiliydi. Hakikaten bu hatun kelimesi Göktürklerde de İleriş Kağan'ın eşi İlbilge Hatun'la birlikte hükümdarın eşi ve soyluluk sahibi kadın anlamında kullanılmıştır.

Terken kelimesi de bu çerçevede ele alınmalıdır. Bu kelime kendisine itaat edilen anlamında olup vilayet veya bölge idaresini üzerine almış hanlar için söylenirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 191). Bu tür görev veya idarelerde olan ancak Karahanlı soyundan olmayan kişilere terken denilmezdi. Bununla birlikte genel olarak terken kelimesinin hakan anlamında yaygın biçimde kullanıldığı da tespit edilmiştir (Bezer, 2011, s. 509). Terken Hatun da bu görevi yerine getirenlerin eşlerinden mülhem olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Kaşgarlı o yıllarda “Terken Hatun kutına tegir mindin koşug/Aygıl sizü tapugça ötnür yanı tapug” (=Sultan Hatun’a benden bir kaside götür/Kulunuz size yeni bir hizmetle armağan ediliyor de) (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 161) şiirinin bilindir olduğunu da ifade etmektedir. Görülüyor ki Terken Hatun, hükümdar yanında etkili bir konuma sahipti ve ona armağanlar sunulması dolaylı olarak hükümdarın gönlünün hoş tutulması anlamına geliyordu.

Hatun ile hakanın o dönemde birçok açıdan eşitliği söz konusu olsa da Kaşgarlı, “Hakanın işi olduğunda hatunun işi bırakılır” sözüne yer vermiş bu durumu “Allah’ın nehri aktığı zaman İsa’nın nehri geçersiz olur” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 177) atasözüyle açıklamıştır. Buna göre yönetme gücü tam anlamıyla hakan tarafından temsil edilmekte, söz ve emir önceliği hakanda bulunmaktadır. Yine de ikinci derecede güç sahibi olsa da hatunun saraydaki ağırlığının belirgin olduğu anlaşılmaktadır.

Annesi hatun olan asil kadınlara “inal”, hatundan bir derece aşağıda olanlara ise “Katun Konçuy” denilmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 61, 451). Kadınlara verilen unvanların hiyerarşik bir yapıda olması sadece eşlerinin siyasî pozisyonuyla ilgili olmalıdır. Bu yönüyle katun konçuy’un, prensesleri ve şehzadelerin hanımlarını ifade etmek için söylendiği tahmin edilebilir (Genç, 2015, s. 85). Ayrıca Kaşgarlı, zenginlik, bolluk ve bereket içinde olma halini açıkladığı “Oglagu” kelimesini kadın ile ilişkilendirerek bolluk ve bereket içerisinde büyümüş hatunlara “Oglagu Katun” denildiğini bildirmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 71, 81).

Öte yandan kadının ruhen ve bedenen temizliği yani iffeti hususunu da ihtiva eden kelimeler bulunmaktadır. Kadının ruhu ve bedeni altın ve inciye benzetilmekte, bunu ifade etmek için ise “Özok” denilmekteydi. Özü som altın gibi temiz anlamında “altun özok”, vücudu inci gibi pürüzsüz olan kadına ise “Ertini Özok” denilmekteydi. Nadir inci anlamında kullanılan “Erdini” ise Çiğil kadınları için kullanılmaktaydı (Kaşgarlı

Mahmud, 2018, s. 33,48). Buradaki inci benzetmesi onun istiridye kabuğu içinde dış dünya ile hiçbir şekilde temas kurmamış, saklanmış, kötülüklerden arınmış, tertemiz kalmış ve bu yüzden de değeri artmış anlamındadır. Bunun aksi olarak iffetsiz kadınlar için “Ersek İşler” ve “Sürtük İşler” sıfatları kullanılıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 51, 248). Ersek, erkek arzulamak anlamındaydı. Kaşgarlı bu vesile ile ersek kadınların aceleci olduğunu, bu yüzden istedikleri şartları bir araya getiremediklerini ve erkek bulamadıklarını bildirmektedir. Bu çerçevede fuhuş yapan kadın için “Uragut Kiçindi” deniyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 51). Kiçinmek kelimesi aslında kaşınmak, kendini dövürmek manasındaydı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 137). Burada kinaye olarak kullanılmıştır.

Hâl ve hareketleriyle serbest davranan ve utanmazlık gösteren kadınlara “Ekeklik” ve başkalarıyla sevişen kadınlara ise “oynaş” deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 78, 59). Oynaş kelimesi Dede Korkut hikâyelerinde de geçmektedir. Kam Püre Bey Oğlu Beyrek Boyu’nda, Beyrek, kendisini yanıltmaya çalışan Boğazca Fatma’ya “Senin adın Kırk Oynaşlı Boğazca Fatma değil miydi?” (Gündüz, 2018, s. 75) diye seslenir. Her ne kadar o alaycı bir ifade ile Fatma’yı tanıdığını belirtse de kelimenin Oğuzlar arasında canlı biçimde yaşadığını göstermektedir.

“Awinçu” kelimesi cariyeler için kullanılırdı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 68). Buna bir örnek olarak da Awinçu nen (Avunulan şey) açıklaması yapılmıştır. Awinçu’ya benzer bir kelime de Oxşagu’dur (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 71). Aslında oyuncak anlamına gelen bu kelimenin kadınlara lakap olarak verilmesi de kadına biçilen cinsel rol ile ilgili olmalıdır. Buna paralel olarak kadının işveli, cilveli oluşu da eserde yer bulmuştur. Nazlı, cilveli, vücudunun bir kısmını gösterip kapatan kadınlara “Oynak İşler” denmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 59). Bunun gibi “Kılınç” sözcüğünün bir anlamı da kadının işvesi, cilvesi demektir. Kadına, çok cilve yapma anlamında “Üküş Kılınçlanma” denilirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 500). Öte yandan öpmek fiili de kızı öpmek şeklinde örneklendirilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 124). Karı koca ilişkileri hakkında bilgi sahibi olunan eserde, şuh ve işveli olmayı bilen kadının kızıl ipek giydiği, nazlı ve tatlı olmayı bilen kadının ise erguvani ipek giydiği bilgisi yer almaktadır. Bu şekilde giyinen kadının kocası tarafından hoş tutulduğu anlaşılmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 170).

2.3. KIZLAR

Kaşgarlı Mahmud'un naklettiği “Baba ve anne ekşi elma yerse oğul ve kızın dişleri kamaşır” atasözü ailenin fertlerinin birbirini etkileyişine ve özellikle anne babanın fiillerinden çocukların da tesir altında kaldığına işaret etmektedir. Bu söz içinde kız ve erkek çocuğu birlikte anılmış, aralarında herhangi bir ayırım veya tercih yapılmamıştır. Buna istinaden Türklerin evlat tercihlerinde cinsiyet ayırımı gözetmedikleri düşünülebilir. Kaşgarlı'nın sahiplik eki hakkında bilgi verirken kız kelimesini kullanması ve Menim kızım (Benim Kızım) örneğini seçmesi de bu düşünceyi destekler mahiyettedir. Keza aile bir kız çocuğu evlat edindiği zaman da buna “Kızlanmak” deniyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 306, 307). Bu sözcük aynı zamanda en pahalı şey demek olan kız kelimesiyle sesteşti (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 142).

“Kız annesiyle birlikte ip eğirdi” ve “Kız annesine şualama dikişiyle keçe dikmede çok yardım etti.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 259) örneklerinde anne-kızın birlikte anılması, aile içinde kızın annenin yardımcısı olduğu ve ondan el işi öğrendiğini göstermektedir. Nitekim Dede Korkut Destanlarında yer alan atasözlerinin birinde “Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sofraya çekmez” denilmektedir (Gündüz, 2018, s. 123). Bu iki söz birlikte düşünüldüğünde kız çocuğunun yetiştirilmesi vazifesinin annenin üzerinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaşgarlı tomurcuklanma anlamına gelen “Bökseglenmek” fiilini açıklarken yine kız çocuğuna atıf yapmış ve “Kız böğseklendi” yani kızın memeleri tomurcuk gibi oldu örneğini vermiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 315). Bu husus kız çocuğunun ergenlik veya gençlik dönemlerine girmesinin tarifi olmalıdır. Türkler yüzyıllar sonra bile aynı örneği veriyorlardı. Bununla birlikte Divan'da kadının memesi için “Emig” kelimesine yer verilmiştir. Kadınlığın ilk evresi olan adet görmeyi tarif eden kelime ise “Barın” idi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s.273).

Bakire kıza “Ev Kızı” denirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 142). Bakirenin güçlü bir yapıda olduğu kinayesini “Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 207) atasözünü nakleden Kaşgarlı, onların güçlü kuvvetli olduklarını Gazneli Sultan Mesut'un bakire bir kızla gerdeğe girdiğinde, kızın onu

tekmeleyip yataktan aşağı düşürdüğü şeklindeki bir hikâye ile örneklendirmişti (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 207).

Gerek *Divânu Lugâti't-Türk*'te gerekse çağdaş Türkçe sözlüklerde ve Türkçe dil hazinesinde kızın evlenme yaşı ile ilgili bir kelime bulunmamaktadır. Bunun sebebi evliliğin bir süreç içinde gerçekleşmesiyle ilgilidir. Ancak Divan'dan anlaşıldığına göre evlenme çağındaki kızın değeri onun bâkire olup olmadığı ile ölçülüyordu

Bakire kıza “Kapalık Kız” deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 218). Kapak, kızlık zarı anlamındaydı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 164). Bekaretin izalesi ise “kapakla” kelimesiyle izah edilmişti (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 485). “Yincü” kelimesi de bâkire demektir ancak “Yincü Kız” tabiri daha çok odalık cariyeler için kullanılıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 361).

Üvey kıza “Baldır Kız” denilirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 199). Aile içerisinde kadınların bulunduğu konuma göre aldığı diğer isimler ise; “Kis” (=zevce), “Tün kız” (=kadının doğurduğu ilk kız), “Baldız” (=kadının (eşin) küçük kız kardeşi), “Sinil” (=erkeğin küçük kız kardeşi), “Yenge” (=ağabeyin zevcesi), “Kükü” (=teyze), “Eçe (eke)” (=büyük kız kardeşi), “Eze” (=abla) kelimeleridir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 143, 404, 200, 503, 447, 42, 44).

2.4. AİLE VE EVLENME

Türklerde toplum aile kurumuna dayanır. Aile bir boyu meydana getiren en küçük birimdir. Ailelerin birleşmesinden oymak ve oymakların birleşmesiyle boy meydana gelmektedir. Boylar devletin dayandığı en önemli unsur olup sağlam yapıları ve güçlü sosyal birliktelikleriyle devletin daha uzun ömürlü olmasını sağlamaktadırlar. Bundan dolayı boyların kendi içinde meydana gelen ayrışmalar, çatışmalar ve kavgalar asla tasvip edilmezdi. Bu husus -yukarıda değinildiği üzere- Göktürk kitabelerinde ailenin dağılmasına ve ortadan kalkmasına sebep olacak şeylerden Türk Milletinin sakınması en yüksek şekilde ifade edilmiştir. Aileye verilen değer bir sonucu olarak Türkçe söz varlığında çok fazla kelimenin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu husus Divan'a da yansımış, Kaşgarlı kendi döneminde kullanılmakta olan pek çok sözcüğü eserine almak durumunda kalmıştır.

Divan'a göre Türkler arasında bir kadının evlenmesi "Beglenmek" ve "Erlenmek" fiilleriyle ifade ediliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 302, 307, 116). "Beg" sözcüğü Türkiye Türkçesinde "Bey" şeklinde hafiflemiştir. Aynı şekilde er sözcüğü hem er ve hem de erkek şeklinde kullanılmaya devam etmektedir. O dönemde evlenen kadınlar için "Uragut Begledi" ve "Uragut Erendi" denilmiştir. Evlenmiş olan kadınlara "Kis", hiç evlenmeyen, evde kalan kızlara ise ev kızı deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 143, 142).

Türklerde evlenmenin belli başlı kuralları vardı ve bu kuralları yerine getiren tarafların aileleri bir araya gelerek akrabalık ilişkileri kurarlardı. Bu geleneğin en canlı örneklerinden biri Dede Korkut Destanlarında görülmektedir. Buna göre evlenme çağına gelen erkek, anne veya babasına evlenmek istediğini söylüyor, onlar da Oğuz Eli' ne kız aramaya çıkıyorlardı. Bu noktada oğluna yakışır bir kız bulmak anne ve babanın en büyük arzusuymdu. Günümüzde görücü usulü denilen bu arayış her zaman vaki olmuyordu. Bazen beşik kertmesi olabiliyor, bazen de genç kız ve oğlan sevgili oluyor, aileler bunların evlenmesini sağlıyordu.

Öncelikle beğenilen ve talip olunan kızın ailesine aracılar gönderiliyordu. Bunlara "Arkuç" deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 73). Arkucular muhtemelen saygın, dost ve sözü değerli kimselerdi. Çünkü onlar her iki ailenin hısımlık bağı kurmasında en önemli araçılardı. Bundan sonra kız isteme ritüeli yapılıyordu. Eğer iki taraf da birbirinden razı ise bunu "Aldum", "Virdüm" diyerek birbirlerine bildiriyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 259; Köymen, 1983, s. 311). Ailelerin rızası söz konusu olunca bu rızaya karşılık olarak kalın yani başlık ödeniyordu.

Evlenme çağındaki kızın kalınının yani başlık parasının yüksek olması onun bakire olmasıyla ve bu yönüyle değerli sayılmasıyla ilgiliydi. Bu husus Divan'da "Kalın verirse bakire gelin alır" şeklinde geçmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 498). Ancak kalın kelimesi bir satın alma biçimi değildi. Erkek yüksek bir bedel ödeyerek kıza verdiği değeri göstermeye çalışmış oluyordu. Bu husus "Erkek, kayınbabaya sana kalın verdim, kızının değerini biliyorum diye söyler" şeklinde örneklendirilmişti (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 498). Kalın, para veya mal olabilirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 576). İbn-i Fadlan, kalın verme geleneğinin Oğuzlar arasında da yaşadığına şahit olmuştu (Fazlan, 1975, s. 32). Kalın ödendikten sonra aileler üzerlerine düşen görevleri yerine getirmeye

başlıyordu ki bunlar çeyizin hazırlanması, düğünün yapılması, gelin ve damat için uygunsu bir ev kurulması gibi günümüzde de geçerli olan adetlerdi.

Bazen de iki ailede de evlenme çağında kızlar ve oğullar var ise karşılıklı gelin alınıyordu. Günümüzde berdel diye adlandırılan bu uygulamayı Kaşgarlı, koluş-mak (=istemek) fiilini izah ederken “O ikisinden her biri diğerinden kız istedi” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 263) şeklinde anlatmıştı.

İki ailenin hısımlık bağı kurması yeni bir aile bağı oluştururdu. Anne, baba, kardeşler ve yakınlarından oluşan bu yeni aileye tünür (=dünür) denirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 263, 909). Dede Korkut Destanlarında dünürlük bağının beşik kertme denilen çocukların ilk doğumuyla beraber kurulduğuna dair örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Beyrek Boyu’nda Beyrek, Banu Çiçek ile beşik kertme nişanlıydı (Gündüz, 2018, s. 50). Bu âdet günümüz Türk toplumunda da halen yürürlüktedir.

Dünürlüğün bir anlaşma ile sabitlendiği anlaşılmaktadır. Bu husus muhtemelen aileler arasında kalın alınıp verilmesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim böyle bir anlaşmanın varlığı “O benimle dünürlük anlaşması yaptı. Benden kızımı istedi, ben de ondan kızını istedim. Sonra beni mağdur etti ve Turumtay adlı kölemi aldı benden götürdü. Bu sebeple dişimi sıktım, dişim kamaştı.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 263) dizelerinden anlaşılmaktadır. Kaldı ki aynı örnekten bazen vaatlerin yerine getirilmediği ve mağduriyetler yaşandığı anlaşılmaktadır.

Evlilik hazırlığı içerisinde olan gelin, kocaya çeyiziyle gider, gelin çeyizine “Sep” denilirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 139). Çeyiz üzerinde gelinden başka kimse hak iddia edemezdi. “Yöwüç” ise akrabalarının geline çeyiz hazırlama maksadıyla gönderdikleri hediyelerdi. Yöwüç sahibi olan gelinin daha itibarlı olduğu “Gelin akrabalarının verdiği mallarla donatılmışsa yumuşak huylu olur ve kendisine uyan damat bulur. Çünkü o (damat), bunu (gelini) mal ile donatılmış bulur ve ona saygı duyar” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 353) dizelerinden anlaşılmaktadır.

Evlenme adetlerinden biri ise düğün sırasında verilen “Küden” denilen düğün yemeğiydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 174). Ancak bu yemeği erkek tarafının mı yoksa kız tarafının mı verdiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu âdetin günümüzde de revaçta olduğu, duruma göre ailelerin ayrı ayrı veya birlikte düğün yemeği verdiği bilinmektedir. Osmanlı

İstanbul’unda verilen düğün yemeğine “Paça Günü” denildiği ve bu yemeğin gerdek ertesini verildiği de kayıtlarda vardır (Pakalın, 1993, s. 749).

Gelin, düğün gününde tahtıveren üzerinde taşınır "Didek" denilen örtüyle yüzü yabancılardan gizlenirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 175). Atlas ve ipekten yapılan gelin çardağına ise “Talwır” denilirdi. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 199). Damat ile gelin “Mandırı” adı verilen yerde oturtularak yakınları tarafından üzerlerine saç saçılmaktaydı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 216). İpekten gelin odası ise “Mundaru” olarak adlandırılmıştı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 230).

“Gelin odasının tülleri uçtu.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 388) örneğinden anlaşıldığına göre zifaf gecesine özel önem verilir ve bunun için oda süslenirdi. Gelin gerdeğe girerken başına “Didim” denen bir taç, boynuna ise; inci ve mücevherle kaplı “Bogmak” adında altın gerdanlık takardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 171, 204). Zifaf gecesine hazırlık olarak gelinle birlikte “Egetlik Karabaş” denen bir hizmetçi gönderiliyordu. Hizmetçisi olan gelinler “Egetlik” diye adlandırılıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 78). Bununla birlikte her gelinin hizmetçisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Hali vakti yerinde olan ailelerin kızları hizmetçilerin yardımıyla gerdek gecesine hazırlanırlardı. Yine zengin ailelerde damat, geline her türlü işinde yardım etmesi için “Tayak” (değenek) diye adlandırılan köle veya cariye verirdi. Bu durum Divan’da "gelin attan inerken, güveyi bir cariye veya köleyi dayanak olsun diye geline verdi” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 416) şeklinde geçmektedir. Köle sahibi gelinin hali vakti yerinde olduğundan bu durum ise “Değneği olan kimse çamurda kaymaz şahidin sözü de şahitlik yapmadıkça bilinmez” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 416) şeklinde geçmektedir.

Kaşgarlının bildirdiğine göre kadınlar toplumda aile ve akrabalık ilişkisi içerisinde değerlendirilir ve buna göre isimlendirilirdi. Kadın, evlilik birliğiyle ailesini kuruyor; annelik vasfı ile ailesini büyütüyordu. Kadının doğurganlığı ailenin devamlılığı ve genişlemesi için büyük önem arz ediyordu (Köymen, 1985, s. 320). Bu yönüyle toplumun devamını elinde tutan kadındı. Annenin aileyi korumak için her türlü fedakarlığı yapması, çocuklarına kol kanat gemesi ve onları besleyip büyütmesi daima takdirle karşılanırdı. Bu tür kadınlara “Anaç/Ekeç” denilirdi. Halk arasında küçük kızlara da sevgi gösterirken bu sözcük kullanılıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 25). Kaşgarlı Mahmud eserinde,

anne merhametinin ve sevgisinin her dönem olduğu gibi kendi zamanında da değerli olduğunu ve insanın zor zamanında annesine sığındığını, onunla avunduğunu vurgulamak amacıyla “Kaybeden kişi kaybettiği şeyi annesinin kucağında arar.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 355) atasözüne yer vermişti.

2.5. GÜNLÜK YAŞAM

Kadının günlük yaşamında daha ziyade ev işleriyle uğraştığı anlaşılmıştır. Bu işlerin arasında en çok ip eğirmek, un elemek, ekmek yapmak, kıyafet dikmek ve çocuk bakımına dair kelimeler nakledilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 81, 110, 115, 336, 116, 375, 473). Kadınları en çok yün, pamuk ve kıl eğirmek meşgul etmekteydi. Dikiş dikmekte de ustalaşan kızlar ipekli kumaşı altınla nakışlardı. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 179) Kızlar eyer örtüleri vb. dikerken de marifetliydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 259). Nakış işleyen genç kız, çeyiz hazırlığı içinde olmalıydı ya da bu işlemleri satan kızlar para kazanıyordu. Kadınlar daha çok ailenin temel bakımını sağlayan bireyler gibi görünse de ip eğiren, kıyafet diken, nakış işleyen kadınlar aile ekonomisine katkıda bulunmaktaydı.

2.6. DOĞUM

Hamile kadına yüklü deniyordu ki bu kelime günümüzde de kullanılmaktadır. Doğurmak üzere olan kadına ise “Yengü” denirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 364). O dönemde ebeler genellikle kadındı ancak erkekler de çocuk doğurabilirdi. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 332) Kadının doğum sıkıntısından kurtulmasına “Baht buldu” anlamına gelen “Kut buldı” denirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 267). Bu tabir kurtulmak şekliyle günümüzde de kullanılmaktadır. Kadının doğum ağrısının tutması, doğumun gerçekleşmesi, kadının yükünü bırakması (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 117, 282, 386) gibi ifadeler doğumun dikkatle takip edildiğini göstermektedir. Kadın doğum yaptığı zaman ebeye “tilki mi doğdu?” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 186) diye sorulurdu. Anlaşıldığına göre kızların nazlı oluşu ve ele gelmeyişinden “tilki” sözcüğü kinaye olarak kullanılmıştır.

Köymen ise bu durumu, Türkler, aldattığı ve yaltaklandığı için kıza tilki, yiğitliği için ise erkeğe, kurt dendiği şeklinde açıklamaktadır (Köymen, 1983, s. 320). İlk doğan kız çocuğuna “Tün Kız” denilmekteydi. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 404) Buna mukabil kadının oğul doğurması akşam güneşinin kızılığına ve ertesi günün güzel geçeceği şeklindeki atasözüne benzetilmişti. “Tünle bulut örtense evlük urı keldirmişçe bolur. Tanla bulut örtense evke yapı kirmişçe bolur.”(=Geceleyin bulutlar kızarırsa kadın erkek çocuk doğurmuş gibi olur, sabahleyin yanarsa saldıran düşman eve girmiş gibi olur) (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 115). Bu yönüyle oğlan çocuğunun doğmasının eve uğur getirdiğine inanılırdı. Bu nadir örneğe rağmen çocuklar arasında ayırım yapıldığı kanaatine ulaşmak zor görünmektedir.

Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan ve hokkaya benzeyen şeye “Umay” denirdi. Umay’ın bebek karında iken onun yoldaşı olduğuna inanılırdı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 61). Beşikte emzikli bebeği olan kadına “Beşiklig Uragut” denilirdi ve bu eylem kadın çocuğa süt emzirdi şeklinde örneklendirilmişti (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 223, 328). Kadının memesine “Emig” deniyordu. Buna bağlı olarak aynı memeden emen çocuklara sütkardeş anlamında “Emigdaş” deniyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 175). Kadın rahmine “Ogulcuk”, rahimdeki bebeği kaplayan zara ise “Kap” denilirdi. O zar çocukla beraber doğarsa çocuk mübarek sayılır ve çocuk “Kaplıg Ogul” diye çağırılırdı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 77, 407, 508).

Yeni doğum yapan kadınların iyi beslenmesi gerektiğine inanan Kaşgarlı, eserinde bu durumu “Emzikli kadın iştahlı olur ona uygun olan verilir.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 79) atasözüne yer vererek açıklamıştır. Anneler, beşikteki çocuklarına uyumaları için “Balu balu” diye seslenirlerdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 447). Çocuk doğuramayan kadınlara ise günümüzdeki gibi “Kısır” deniliyordu. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 156)

11. yüzyılda kadınlar aile ve akrabalık ilişkisi içerisinde çeşitli adlarla anılmış, anne olan kadına “Ana”, “Ebe”, “Uma” denilmiştir⁵ (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 12, 41, 44). Bazı çocukların evlatlık edinildiğini öğrendiğimiz eserde “Ögey Kız”, “Ögey Oğul” kelimeleri bulunmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 61). “O, onu kız olarak aldı.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 306) İfadesinden kız çocuğunun evlat edinildiği anlaşılmaktadır.

---

⁵ Ebe: Oğuzca da anne anlamındadır, Uma: Tibet dilinde ana anlamındadır.

Ancak bu durumdaki kız çocukları parayla mı satın alınıyor, yoksa durumu olmayan aileler kızlarını evlatlık mı veriliyor, bu konu eserden tespit edilememiştir.

2.7. BOŞANMA

Aile hayatında karı-koca arasında geçimsizlik olduğu zamanlar da oluyordu. Eserde geçimsiz evlilikler “karı koca arasındaki evlilik koptu” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 111) şeklinde aktarılmıştır. Bu gibi durumlarda koca karısına hakaret edip onu aşağılıyor bazen bu durum şiddete kadar gidiyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 134). Örneğin “Kançık” (=dişi köpek) kelimesi bir aşağılama aracı olarak kadına söyleniyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 207). Boşanmayla sonuçlanan evlilikler, “O, kadını boşadı”, “Adam karısını boşadı” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 328, 462). Boşanmak isteyen sadece erkek değil, kadın da olmaktadır. Bu durum ise; “kadın mihrinden vazgeçti.”, “kadın ücretini vererek boşandı”, “kadın boşandı” cümleleriyle aktarılmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 377, 384, 273).

Bu örnekler bize 11. Yüzyılda kadının kendi rızasıyla boşanabildiğini gösterdiği gibi bunun için bir bedel ödemek zorunda kaldığına da işaret etmektedir. Ancak boşanmak isteyen erkeğin kadına herhangi bir bedel ödemediğini gösteren bir cümleye eserde rastlanmamıştır.

Kadınların boşanması halk tarafından yadırganmıyordu. Boşanan kadın tekrar evlenebiliyor, hayatına kaldığı yerden devam ediyordu. Öyle ki Kaşgarlı bu durumu izah etmek için “devamlı söven bir koca olmasındansa kadının dul olması daha iyidir” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 402) şeklinde atasözüne yer vermiş bu örnek ile aile içerisinde yer alan mutsuz kadını desteklemiştir. Boşanmış kadına “Boş Uragut” denilmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 398). Boşanmış olan bir kadının ikinci evliliğini yapması halinde ilk eşe “Tün Beg” deniliyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 404). Bunun gibi erkekler de ikinci evliliğini daha önce evlenmiş olan bir kadınla yapabiliirdi ki bu durum Divan’da “Adam dul kadınla evlendi” örneği ile açıklanmıştır. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 311)

Dul kadına “Koduz” denilmekte ve genellikle “Tul Tuğsak” veya “Tul Uragut” şeklinde kullanılmaktaydı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 157, 205, 402). Eserde kocası ölen kadınlar

olduğu gibi boşanmış kadınlara yer verildiğinden ikinci evliliklerin sıklığı söz konusudur. Dönemin şartları göz önüne alınırsa savaşlar, hastalıklar, salgınlar ve nihayet ortalama insan ömrünün düşük olması gibi sebepler bu durumu destekler mahiyettedir.

2.8. KUMA

Eserde aile hayatını yakından ilgilendiren bir diğer konu ise kuma anlamına gelen “Kuni” kelimesinin varlığıdır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 449). Karı koca ve çocuktan oluşan çekirdek ailelerin bazılarında ikinci kadın anlamına gelen kumalar dahil oluyordu. Kuma kelimesinin Türkçenin söz varlığına girmiş olması Türkler arasında çok eşlilik olduğuna işaret etmektedir. Bugün “günü” şeklini alan kuni kelimesi kıskançlık demektir (Köymen, 1985, s. 314). Kumaların birbirlerine düşman olduğunu göstermek isteyen Kaşgarlı “Kuma o kadar düşmandır ki aradaki bu düşmanlıktan dolayı küllü diğerinin gözüne savrulur.” şeklindeki atasözüne yer vermiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 449).

Yine aile hayatını ilgilendirmesi bakımından ikinci evlilikler vesilesiyle aileye yeni katılan çocuklar arasında da bazen rekabet oluşabilmekteydi. Bundan dolayı aralarında sık sık kavga ettikleri de oluyordu. Buna karşılık tek eşlilikten doğan çocuklar birbirlerine sevgiyle bağlanıyorlar hayat boyu birbirlerine destek oluyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 503, 504).

2.9. KADININ GİYİM KUŞAMI VE SÜSLENMESİ

2.9.1. Giyim Kuşam

Tarih boyunca kadınlar her toplumda ve her coğrafyada süslenmeye önem vermişlerdir. 11. yüzyılda Türk kadının dünyasını birçok yönden ele alan DLT, kadınların kılık kıyafeti ve süslenmeleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu konuları içeren kelime sayısının fazlalığından Türk kadınının giyim kuşama ve güzel görünüşe önem verdiği tahmin edilebilir.

11. yüzyılda kadın ve erkek kıyafeti, erkeğin başa taktığı börk ve kadının giydiği fistan dışında çok fazla fark göstermiyordu. Bununla birlikte çok geniş bir coğrafya da farklı

boylar halinde yaşayan Türk kadınlarının giyim kuşamlarının birbirinden çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir. Bu çeşitliliğinin bir diğer nedeni ise Türklerin 11. Yüzyılda İslâm Medeniyetinin tesiri altına girmeleri ve yeni bir kültürle tanışmalarıdır. Eski Türklerde kadınlar örtünmüyordu ancak İslâm inancının benimsenmesiyle Türk kadınları örtünmeye başlamış bu durum kadınların giyim kuşamına da yansımıştı. Kadınlar başlarına “Saraguç” adında yaşmak takıyor, yüzlerini “Bürünçük” denen peçeyle örtüyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 212, 223, 114). Bazı kadınlar başörtüsüyle başını örtüyor (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 434), bazı kadınlar ise tamamen kapanıyordu. “Terinçek” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 223) denen ince çarşafıla örtünen kadınların daha önceden bilinmeyen kaç-göç usulünün tesiri altında olduğu anlaşılmaktadır.

Baştan ayağa sayılacak olursa bir Türkün kıyafeti başa takılan börk, vücuda giyilen kaftan, bunun altına çeşitli adlar taşıyan hırka ve ceket ile şalvar (pantolon) (Genç, 2015, s. 176), çizme veya ayakkabıdır (Köymen, 1983, s. 497). Ayrıca kadın elbisesi bol, erkek elbisesi ise vücuda daha yapışıktı (Köymen, 1983, s. 492).

Kadınlar “Bağırdak” denen göğüslük takar, sırtlarına ise “Artıg” denen kadın yeleği giyerlerdi. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 220, 48) Altlarına şalvar ya da “üm” (=etek) giyen kadınların, eteklik bezinden elbise yani “Eteglig” diktiği bilinmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 32, 78). Kadın ayakkabısına ise “Büküm Etük” denilmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 170).

Divanda geçmekte olan kayıtlardan anlaşıldığına göre Türkler 11. Yüzyılda aynı adı taşıyan çarık (çaruk) giyiyorlardı. Ancak eserde kadınların çarık giydiği hakkında bilgi verilirse de Genç, kadınların da çarık giydiği kanaatindedir (Genç, 2007, s. 301).

Eserde geçmekte olan “Artıg” kelimesi, kadın gömleği-mintanı olarak tarif edilmiştir. Dolayısıyla kadınlar erkeklerden farklı bir tür gömlek giyiyor ve bu gömlek daha çok bugünkü bluza benziyordu (Genç, 2015, s. 173).

Hatun elbisesiyle bezenen kadınlar ise soylu sınıftan olan katunlardır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 435). Bazı kadınlar elbiselerinin üstüne kaftan giyer, kaftanın altına “Kezlik” adında küçük bir bıçak takarlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 209).

Kadınların bıçak taşınması ya kendilerini korumak ya da gündelik faaliyetlerinde bıçağa gereksinim duymalarından kaynaklanmış olabilir. Öte yandan kadınların kendilerini korumak için koruyucu hadım edindiği bilinmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 310).

Herhalde bu kadınlar daha çok sarayda yaşayan soylu kesimin kadınları olmalıdır. Eserde yer alan “şuh ve işveli olmayı bilen kadın kızıl ipek giyer, nazlı ve tatlı olmayı bilen kadın ise erguvani ipek giyer” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 170) atasözünden kadınların kumaş tercihinin daha çok renkli ipeklilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kaşgarlı'nın eserinde birbirinden çok az farklı on iki Çin ipekli kumaşından söz edilmektedir. Bu kumaşların çoğunun nakışlı, yaldızlı, benekli ve çeşitli renklerde olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus kadınların göz alıcı kumaşlara düşkünlüğü ile açıklanabilir (Genç, 2015, s.164).

2.9.2. Süslenme

11. yüzyılda Türk kadınının makyaj malzemeleri ve takıları da eserde yer almıştır. Kıyafetlerini tamamlamak için onlara uygun takılar takan kadınlar kulaklarına “Ügmek” adında altın, gümüş gibi çeşitli malzemelerden yapılan halka küpe takarlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 51, 137, 470). Kadın küpesi için ayrıca “Tolgag” kelimesi kullanılıyordu. Küpeler çoğu zaman inciden yapılıyor olmalıydı. İnciden elde edilen küpelere “Yinçü Tolgag” denilirdi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 320). Eserde yer alan “kadın incisini dizdi” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 275) ifadesinden kadınların kolye veya bilezik yapmak için inci kullandığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın sık sık inci dizmekten ve inci toplamaktan söz etmesinden anlaşıldığı üzere 11. Yüzyılda süslenmeye önem veren kadınları en çok meşgul eden şey inciydi (Genç, 2015, s. 184). Kadınlar kollarına ise bilezik takıyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 435, 314).

Kadınların günümüzde olduğu gibi o zamanda ellerine ve saçlarına kına yaktığı anlaşılmaktadır. Bu durum genellikle yaşlı kadınlara özgüydü. Eserde geçen “Zamanın ihtiyarlattığına boya ayıp sayılmaz” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 328) atasözünden yaşlı kadınların boya sürmesinin hoş görüldüğü anlaşılmaktadır. Üstelik kadının süslenmesi doğal bir durum olarak karşılanırdı. Kaşgarlı'nın “kadın süslendi” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 273, 277) örneği de buna kanıt olmaktadır. Bununla birlikte aşırı süslenen kadınlara “Yaldrik Eşler” deniyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 526). Yaldrik veya Yuldrık kelimesi parlak anlamındaydı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 526, 631). Bu tür bir benzetmeyle aşırı makyaj yapmanın pek tasvip edilmediği akla gelmektedir.

Yanaklarını “Enlik” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 57) denen kırmızı allıkla boyayan kadınlar, birbirlerinin yüzlerindeki tüyleri de ipele alırlardı ve bu adet oldukça yaygındı

(Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 344, 389). Yüze düzgün sürmeye ise “Kırşenlendi” denilmekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 315). Kadınlar bir çeşit allık olan düzgünü yüzlerini parlatmak için kullanılıyorlardı.

Kadınlar için yüz güzelliği kadar saç güzelliği de önemliydi. Eserden anlaşıldığına göre daha çok uzun saçı tercih eden kadınlar saçlarını taramak için “Targag” (tarak) kullanıyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 11). Bazı kadınlar saçlarını örerek (örgüç) onları bir çeşit kurdele veya bantla (Ürgiç) bağlamayı tercih ediyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 46, 136). Bazı kadınlar ise saçlarına “Önik” olarak bilinen keçi kılından yapma zülûf takıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 68, 136). Bu takma saçlar ile kadınlar saçlarını daha güzel bir görünüme kavuşturuyor olmalıydılar. Saçlarına şekil vermek isteyen kadınlar ise “Perçem” (=kakül) kestiriyor veya saçlarını sararak lüle yapıyorlardı. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 434) Perçem erkekler arasında da yaygındı. Bazı aile büyükleri, erkek ve kız çocuklarının perçemlerinin altına “Büt” olarak bilinen ve takı yapmakta kullanılan firuze taşı takardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 396). Firuze taşı oldukça pahalı olduğundan bu gelenek zengin ailelerde yaşatılıyor olmalıydı. Kadınlar saçlarını bir demet şeklinde topluyor onun üzerine daha uzun bir saç demeti sarkıtıyorlardı. Bu saç şekli ise kadınlar arasında “Yetüt Saç, Yetrüm Saç” olarak adlandırılmıştı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 409, 320, 368, 464).

Kadınlar açısından güzel kokmak da önemliydi. Eserde parfüm-misk anlamına gelen “Yıpar” sözcüğünün geçiyor olması bu görüşümüzü haklı çıkarmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 147, 234, 369, 387). Yine eserde yer alan “misk kutusu içinde saklanmış misk” sözü de ağız güzel kokan kadınlara benzetilerek söylenmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 143). Bu nedenle Türkler için güzel koku önemli olmalıydı. Ayrıca cariyeler kokulu boncuklarla süslenirdi ve bu suretle etrafta hep güzel kokulu insanların dolaşması sağlanırdı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 397).

Türkler süslenmeye “Bezenmek” diyorlardı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 273, 277). Bu daha çok kadınlar için kullanılan bir sözcüktü. Eserde süslenmenin sadece yüz güzelliği ile sınırlı tutulmadığını, başlıktan ayakkabıya kadar üst giysilerini de kapsadığı görülmektedir. Yukarıda değinildiği üzere Uygurların Maniheist dönemlerini yansıtan Bezeklik duvar resimlerinde de kadınlar yine makyajlı olarak tasvir edilmişlerdi.

2.10. SEVGİ

Divan'da sevgi ve aşka dair ifadeler de epey yer bulmuştur. Buna göre bir erkeğin kadına iltifat etmesi ve onun güzelliğinden bahsetmesi “Tuzak” kelimesiyle karşılanıyordu. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 163) Bu kelime aynı zamanda avda kullanılan ağ anlamına geliyordu. Erkek öz benliğinin kadın tarafından avlandığını, gözlerindeki hastalığın onun ayağındaki tozun sürülmesiyle iyileşeceğini söylerdi. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 130) Bir şiirde bu avlanma teması şöyle işlenmişti:

Awlap meni koymanız
Ayık ayıp kaymanız
Akar gözüm uş deniz
Tegre yere kuş uçar

“Beni avladıktan sonra terk edip gitme. Sözünü tut. İşte gözümden deniz suyu akmakta. Kuşlar gözyaşımın çevresinde dönüp uçuyor” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 246).

Sevgiliye duyulan özlem aşığı heyecanlandırıyor ve benzini sarartmaya yetiyordu. (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 33) “Komıtmak” fiili heyecanlandırmak anlamındaydı ve Kaşgarlı Mahmud bunu iki değerli kelime ile örneklendirmişti: “Vatana ve sevgiliye özlem beni heyecanlandırdı” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 330). Burada vatan sevgisi ile sevgiliye duyulan aşkın aynı sözün içinde bir araya gelmesi gerçekten çok şaşırtıcıdır. Bu durum Türklerde vatan duygusunun erken devirlerdeki gelişimini göstermektedir. Vatanın sevgili ile eşdeğer tutulması, sevgilinin ne kadar değerli olduğunu göstermek içindi. Giden sevgilinin ardından hastalanıncaya kadar ağlamak yetmiyordu. Yürek yarası hatırlandıkça yeniden açılıyordu ve aşık yaralarını iyileşmek üzereyken tekrar kaşımakla kendini suçluyordu. Kaçan talihin peşinden koşmakla kalmıyor gözlerinden yağmur gibi kanlar boşanıyordu (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 122).

Kaşgarlı bildircin kelimesini açıklarken Özüm benim budursın/öti anın çaklınır şiirinden istifade etmişti. Aşık burada kalbinin bildircin gibi olduğunu, sevgiliye duyduğu özlemle ateş gibi yandığını söylemekteydi (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 224). Gizli sevda da Divan'da yer bulmuştu. Bir şeyin ortaya çıkması anlamına gelen “İş Belgürdi” kelimesini açıklarken yine Türkler arasında söylenegelen bir şiire başvurmuştu:

Kizlep tutar sevüklük adris küni belgürer
Başlıg közüp yapmsam yaşı anın savrukar

“Gizli tutulan sevgi ayrılıkta ortaya çıkar. Yaralı ve yaşlı göz, gözyaşlarını saklayamaz” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 282).

Elbette sevginin aşkın hali kara sevdalı olmaktır. Kara sevda deyimini “Könli Süyüp” demektir. Bir şiirde:

Könli süyüp kanı kurup ağzı açıp katgurar
Sızgurgalır üdigler essiz yüzi burkurar.

“Kara sevdalı kalbi yanık, vücudunda kan kurumuş, neredeyse aşk kendisini eritecek durumda hayal aleminde gezinerek, insanlar arasında ağzını açıp katıla katıla güler. Yazık onun bitkin yüzüne.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 287) diye tanımlanmıştır.

Bütün bunlar Türkçenin kelime hazinesinde kadına duyulan sevginin en güçlü şekilde ifade edildiğini göstermektedir. Bundan dolayı Divan’da yer alan kelimeler, kelime grupları, şiir ve atasözlerinden kadının toplum içinde sadece evlenen, çocuk doğuran ve büyüten, ev işlerini yürüten karşı cins olarak görülmediği, sevgi temasının merkezine konulduğu ve ona karşı duyulan aşkın yüksek ifadelerle dile getirildiğini savunmak mümkün görünmektedir.

2.11. CİNSELLİK

Divan’da kadının, kızlıktan kadınlığa geçişine, anneliğin ilk adımı olan hamile kadının geçirdiği bedensel değişikliklerine, bebeğin doğumuna ve kadının üreme organlarına yer verildiği görülmektedir. Aynı şekilde kadın ve erkek cinsel organları ve cima fiiline dair kelimelere de yer verilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 17, 178, 209).

Bakirelik aynı zamanda yaşlı-genç ya da güçlü-zayıf kıyaslamasında deyim olarak da kullanılıyordu. Karahanlılar arasında Gazneli Sultan Mesud’un bakire bir kızla evlendikten sonra onunla başa çıkamadığına dair bir deyim de bulunuyordu. “Bakire kızla güreşme çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır seni geçer” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 207). Anlaşıldığına göre siyasî rekabet cinsel alaycılık ile devam ediyordu.

Kadının iffeti hususunda nakledilen “Kuş, gür ve dolaşık dallı söğüt ağacına konar; güzel ve aydınlık yüzlü kadına söz gelir.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 140) atasözü, güzel kadınların sosyal baskıdan kurtulamadığına dair önemli bir ipucudur. Bununla birlikte

iffet sadece kadında aranan bir özellik değildi. Erkekler için de yüz güzelliği veya çirkinliği değil, edep önemli sayılıyordu. Cima fiili genel olarak erkekler üzerinden örneklendirilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s.239, 241, 261, 263, 485). Buna karşılık fuhuş kelimesi kadın üzerinden örneklendirilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 278). Bu durum erkeklerin fiillerinin kabul edilebilir, kadınların davranışlarının reddedildiği kanaatini uyandırmaktadır. Bu çerçevede “Kim onunla yatıp yüzünü görse, onun nağmelerinden ve güzel sözlerinden aklı gider. Onun güzelliğine bin can feda eder.” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s.112) sözü kadının güzelliği ve çekiciliğini edebi bir şekilde ifade etmekle beraber yine de erkek gözüyle bir tasviri yansıtmaktadır.

Kadının inciye benzetilmesi bir güzellik tanımlamasıydı. Asıl anlamı bakire olan “Yinçe Kız” aynı zamanda hem hür kızlar hem de satın alınan cariyeler için kullanılmaktaydı (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 142). İnciye benzetilen cariyelerin evde uzun süre kız kurusu gibi tutulmaması ve birinin onunla evlenmesi ifadesiyle “delinmiş inci yerde bırakılmaz, biri gelip onu alır” atasözüne yer verilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 361). O dönemde odalık edinilen kızlara “Yalnuk” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 505, 946), dişi kölelere “Karabaş” (Kaşgarlı Mahmud, 2018, s. 443) denilmekteydi.

3. BÖLÜM

KUTADGU BİLİĞ' DE KADIN

3.1. YUSUF HAS HACİP VE *KUTADGU BİLİĞ*

Karahanlı dönemine ait önemli eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*, Yusuf Has Hâcib tarafından Uygur alfabesi ve Uygur Türkçesiyle yazılmıştır. Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinden sonra Türk ve İslâm kültürlerinin kaynaşmasında vazife alan Hâcib, Türkçeyi İslâmi edebiyat çevresinde edebi şiir haline getirerek İslâmi Türk şiirinin mektebini kurmuştur (Caferoğlu, 1985, s. 5-6). Türk İslâm fikir ve sanat hayatının en eski örneklerinden birini temsil eden Kutadgu Bilig ilk olarak büyük parçalar halinde H. Vambery tarafından tercüme edilmiştir. Eserin tamamını ilk tercüme eden ise W. Radloff'tur (Arat, 1985, s. VII). Türkiye'de ise *Kutadgu Bilig* üzerine ilk kapsamlı çalışmayı Reşid Rahmeti Arat yapmıştır. Arat, Uygur ve Karahanlı kültür kaynakları üzerinde çalışmalar yaparak, Türk kültürünün öz temelleri üzerinde canlanmasını ve gelişmesini hazırlamış, *Kutadgu Bilig*'i (daha önce W. Wambery ve W. Radloff'un görmediği metinleri de kullanarak) Batı'nın filolojik metodlarına göre günümüz Türkiye Türkçesi ile yayınlamıştır (İnalçık, 1966, s. 259).

Yusuf Has Hâcib, 11. Yüzyılda 1010-1015 yıllarında Balasagun şehrinde doğmuş, Kutadgu Bilig'i 50'li yaşlarında Kaşgar şehrinde tamamlamıştır. 1070 yılında Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a eseri sunan Hâcib, Buğra Han'ın takdirini kazanarak sarayda has Hâcibliğe kadar yükseltilerek Ulu Has Hâcib olarak anılmaya başlanmıştır. Adı ve şöhreti dünyaya yayılan Yusuf Has Hâcib bundan sonrakini ömrünü devlete hizmet ederek geçirmiştir. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib'in akıllı, bilgili ve erdem sahibi bir kişi olarak çevresinden saygı ve itibar gördüğü anlaşılmaktadır (Yusuf Has Hacib, 1985, s. 2; Ercilasun, 2007, s. 174-176).

İslâmi Türk edebiyatının bilinen ilk eseri olan *Kutadgu Bilig* 6645 beyitten oluşmaktadır. 11. Yüzyılda Türkçenin bilim dili olarak kullanıldığının göstergesi olan eserin kelime anlamı “mutlu olma bilgisi”, terim anlamı ise “siyaset bilgisi”dir (Ercilasun, 2007, s. 174). Bununla birlikte bu kitaba Edebü'l- Müluk, Ayinü'l-Memleke, Zinetü'l-Ümera,

Şahname-i Türki, Pendname’i Müluk gibi isimler verildiği de olmuştur. Eser farklı isimlerine rağmen Türklerin söylediği “*Kutadgu Bilig*” adıyla meşhur olmuştur (Yusuf Has Hacib, 1985, s. 1).

Divânu Lugâti’t-Türk ile aynı dönemde yazılan *Kutadgu Bilig*’in günümüze ulaşan 3 nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur, diğer ikisi Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. Her tercümede metne eklemeler yapıldığı düşünülen *Kutadgu Bilig*’in Viyana Nüshası 1439’da Herat şehrinde yazılmış, Arap Harflerinden Uygur yazısına aktarılmıştır. Herat’tan İstanbul’a getirilen nüsha Avusturyalı tarihçi tarafından satın alınarak Viyana Ulusal Kütüphanesine verilmiştir. Mısır nüshası ise Arapça olarak yazılmış 1896’da Kahire Hidiv Kütüphanesi’nin mahzeninde bulunmuştur. Eserin ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. 3. Nüsha ise; Fergana nüshasıdır. Eldeki en önemli nüsha olan Fergana Nüshası Zeki Velidi Togan tarafından 1914’te Türkistan’ın Fergana kentinde bulunmuştur. Arap harfleriyle 12. yy.’da kopya edildiği tahmin edilen eser bugün Taşkent’tedir (Çakan, 2019, s. XI).

W. Barthold, *Kutadgu Bilig*’in Padişahlara, memurlara ve halka ahlak öğretmek amacıyla yazıldığını ve doğuda bu tür eserlerin yaygınlığından söz etmiştir. (İnalçık, 2016, s. 14) Bu tür eserler devlet adamlarına devleti, toplumu ve dini nasıl kullanıp yönetmeleri gerektiğine dair nasihatlar verirken, ilahi adalet ve bilgiyle donatılmış bir sistemi Sultanla özdeşleştiren düzenli bir toplum kurmayı amaçlamaktadırlar (Divitçioğlu, 2001, s. 107).

Edebi değerinin yanı sıra, yazıldığı dönemin kültürünü ve yaşayışını aktarması bakımından önemli olan *Kutadgu Bilig*, içerik olarak Türk devlet düşüncesi, kanun anlayışı, hâkimiyet telakkisi ve siyaset görüşü içermektedir (Kafesoğlu, 2018, s. 372). Ögel’e göre en eski Türk düşüncesi ile İslâm sentezini başarıyla eserine aktaran Hâcib aynı zamanda yaşadığı çevreyi yansıtan bir aynaydı. Budist Uygur yazı dili Hâcib’ in kökenini oluşturmuş ancak eserine Göktürk kültür bölgelerinden gelen kendi kişiliğini de katmıştır (Ögel, 1988, s. 499). Dolayısıyla *Kutadgu Bilig*, İslâm Medeniyetine girmiş olan Türklerin kendi kültürlerini ne derece sürdürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Türkler İslâmiyetle birlikte Arap-Fars kültür dairesine girmişlerdir. Türklerin kültür ve medeniyet değişikliği yaşadığını gösteren en önemli eser sayılan *Kutadgu Bilig*; yeni medeniyet ve kültür dairesinde hayatın her alanında duyulan ihtiyaçları gidermek ve ahenkli bir toplum hayatı kurmak üzere kaleme alınmıştır (Günay, 2012, s. 6). 11. Yüzyıl

edebi metinlerini değerlendiren Ögel'e göre İslâm ve İran edebiyatı dönemin edebi metinlerine etki etmiştir. Ona göre Göktürk yazıtları *Kutadgu Bilig*'e göre daha realist ve gerçekçidir (Ögel, 1988, s. 453). *Divânu Lugâti't- Türk*'te yer alan şiir ve atasözleri daha çok halk arasında yayılmışken, Kutadgu Bilig ise Türk Saray kültürünü temsil etmektedir (Ögel, 1988, s. 729).

Tarih boyunca doğuda halk kitlelerinin isteği ve dileği adalet olmuş, adalet sayesinde halk, güç ve yetki sahibi devlet adamlarının haksız işlemlerinden korunabilmiştir. Halkın çektiği sıkıntılar ile devlet hayatındaki düzensizliklere tanık olan filozoflar ve devlet adamları hükümdarlara adalet tavsiye etmişler, adalet olmadıkça devlet ve saltanatın dayanaktan yoksun kalacağını anlatmaya çalışmışlardır. Bu tür nedenlerle doğuda siyasetnameler kaleme alınmıştır. *Kutadgu Bilig*'te bunlardan biridir (Arslan, 2011, s. 24).

Arsal'a göre eserin yazılış amacı, 11. yüzyıl Türk aydınlarının ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek nesillere ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılaktır ve eserdeki "içtimai hayat, ahlak, devlet idaresi hakkındaki fikirlerin tamamı, İslâmdan önceki Türklerin telakkileridir" (İnalcık, 1966, s. 260). Arsal eserdeki yabancı tesirleri de kabul etmiş, Yusuf Has Hâcib'in fikri yetişme çağını 1030-40 yılları olarak tahmin etmiştir. Ona göre Farabi'nin görüşleri ile Konfüçyus'un Uygurcaya çevrilen eserlerindeki ahlak, hukuk ve devlet idaresindeki görüşleri Hâcib'in görüşleriyle benzerdir (İnalcık, 1966, s. 15). İnalcık ise, *Kutadgu Bilig*'de yer alan devlet anlayışı, siyaset ve ahlak kaidelerinin çoğunlukla Hint ve İran kaynaklarına dayandığından bahsetmiştir. Ona göre Hâcib, 10-11. Yüzyıllarda doğu İran ve Maverâünnehirde canlanan eski İran geleneklerini ve buna dair yazılan eserleri tanımış olmalıdır (İnalcık, 1966, s. 23). Bu eserlerden biri *Şehname*' dir. *Kutadgu Bilig*'de yer alan idare sanatı hakkındaki bir takım görüşler 11. Yüzyılda İran-İslâm dünyasında yayılmış ve kökleşmiş görüşlerdir ve eski Hint-İran kaynaklarına dayanmaktadır (İnalcık, 1966, s. 15). Bu nedenle kitap bir çeşit İran pendnamesi olup "*Şehname*" veya Hint "*Kalila ve Dimna*" gibi öğüt kitabıdır ve bu tip kitaplar genellikle Siyasetname ismiyle adlandırılmaktadır (Divitçioğlu, 2001, s. 171).

Kutadgu Bilig'in siyasetname özelliği yanında, insanın doğru kişilik ve karakter özelliklerinin nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. İçerdiği konular arasında; Tanrıya ve

dine olan bağıllık, bilgi, zeka, akıl, güzellik, çirkinlik, iyilik, kötülük, dürüstlük gibi kavramlar ile aile, yuva, kadın, çocuk eğitimi, sağlık, ölümden sonraki yaşam, dünyanın gelip geçiciliği yer almaktadır. Kısaca eser, insan yaşamında var olan neredeyse her konuda nasihatlar içermekte, en doğru insan olma yolunda tavsiyeler vermektedir.

Kutadgu Bilig Çin, Hint, Arap ve Fars siyaset teorilerinden ve ahlak öğretilerinden geniş ölçüde etkilenmiştir. Hâcib bunu açıkça ifade etmese de eserini Çin bilginlerinin hikmetleriyle, Maçin şairlerinin şiirleriyle süslediğini belirtmiştir (Yusuf Has Hacib, 1985, s. 1). Ayrıca devrine göre Türkçe olarak kaleme alınan ilk siyasetname olması eseri daha da özel kılmaktadır.

Kutadgu Bilig'in üzerinde durduğu dört temel konu; doğruluk, saadet, akıl ve kanaat' tır (Yusuf Has Hacib, 1985, s. 2). Bu dört temel tiyatral bir şekilde dört kimliğin birbirleriyle diyalogları üzerine işlenmiştir. Buna göre doğruluk, padişah tarafından temsil edilir ve adı Kün Toğdı'dır. Padişah veya Sultan; bir toplum için yanılmaması, yanlış karar vermemesi, adaleti temine edip yoksulu kollaması gereken kişidir. Onun yanılması ve hata yapması hâlinde devlet ve toplum zarar görür. Bu yüzden o Kün-Toğdı adıyla güneşe benzetilmektedir. Güneş evrende sabit durmakta, ışığıyla ve ısıyla dünyaya hayat vermektedir. Güneşin kaybolması halinde ortaya çıkan karanlık kötülük ile eşdeğerdedir. Çünkü tüm kötülükler karanlıkta meydana gelir. O halde hükümdar da tıpkı güneş gibi sabit bir yerde durmalı, hiçbir karşılık beklemeden etrafını aydınlatmalı, iyiliği ve güzelliği temin etmelidir. Bunun da yolu doğruluk ve adalettir. Töre ve adalet devletin ve yönetimin temel direklerindedir. Adalet duygusunun ortadan kalkması isyanı olağan hale getirir. Bu yüzden adalet kılıcı daima hükümdarın elinde olmalı, o tıpkı bir güneş gibi sabit yerinde durmalıdır. Ancak her hükümdarın işlerini yoluna koyacak ve en az hükümdar kadar doğruluğu temin edecek bir kişiye ihtiyaç vardır. O da vezirdir. Vezir hükümdarın işlerini düzene koymasına yani doğruluğun teminine yardımcı olursa toplum saadete kavuşur. O halde Saadet'in temsilcisi Ay-Toldı'dır. Ay-Toldı yani dolunay sadece geceye güzellik katmakla kalmaz aynı zamanda karanlıkta güneşin yerini tutar. Bir farkla ki o ışık ve ısı sahibi değildir. Güneşten aldığı ışığı dünyaya yansıtır. Bu yönüyle vezir, hükümdarın yansımasından ibaret olmalı, onu geçmemeli ve sadece onun emirlerini yerine getirmelidir. İyi bir vezir devlet işlerini düzene koymakla hükümdarın temel arzusu olan doğruluğun yayılmasına da hizmet etmiş olur. Şu halde toplumun saadete kavuşması için temel ihtiyaç güçlü ve güvenilir bir vezire sahip olmaktır.

Öte yandan devlet işlerinin yürütülmesi, doğruluğun temini ve toplumun saadete kavuşturulması ancak akıl yoluyla mümkün olabilir. Bu akıl ekolü sadece bir dizi devlet işlerini yürütmeyi değil aynı zamanda dinî bakımdan akli kullanmayı da içine alır. Bu yönüyle Türklerin İslâmiyet'e girmeye başladığı dönemlerde Maveraünnehr sahasında yaygın olan Hanefî-Maturidî ekolünün akıl temelli bir yoruma sahip olduğu da dikkatten kaçmamaktadır. Dolayısıyla Türklerin de dahil olduğu İslâm anlayışı akıl temellidir. Buna paralel olarak Yusuf Has Hâcib akli kullanmayı mutluluk ve saadete erişmenin en önemli vasıtası olarak değerlendirir. Ona göre mutluluk ancak akıllı olana yakışır ve sözü ve gönlü doğru tutmak ancak akılla mümkün olur.⁶

Devlet işlerinde düzensizlik meydana gelirse bunu akıl ve bilgi ile düzeltmek gerekir. Akıl bir yönüyle tecrübeden öte bir yapıdadır. Zaman içinde akıl sahibi olunmaz. Tanrı'nın insana verdiği bir lütuftur. Bilgi ise tecrübenin kendisidir. O halde hükümdar beyleri yanıldığında yani hastalandığında onları akıl ile tedavi etmeyi bilmeli; daima akıllı, bilgili ve zeki beylerle çalışmalıdır.⁷

Ancak tek başına akıl ile hareket etmekte hükümdarı yanıltabilir. Bunu tecrübe ve gönül ile beslemelidir. Gönül olmazsa gözün -yani somutlaştırılan şeylerin-bir faydası olmadığı gibi akıl olmazsa da insan gönlünden yeterince faydalanamaz. Akıl nereye dokunsa orayı düzeltir, işlerin düzeleceği zamanı bilir, kör için bir meşaledir.⁸ Bununla birlikte akıl tüm gerçekliği kavramakta eksik kalabilir onu ancak gönül tamamlayabilir.

Görülüyor ki Yusuf Has Hâcib'in temel vurgusu devlet işlerinde ve toplum düzeninde aklın en az hükümdar ve vezir kadar önemli olduğudur. Bu yönüyle akıl üçüncü kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır ve adı Ögdülmüş'tür. Son olarak her insan için gerekli olan şey nefsin terbiyesidir ki bu da kanaat ile ölçülür. Yusuf Has Hâcib kanaat duygusunu ön plana çıkarmak amacıyla Ogdurmuş karakterini kullanır. Ogdurmuş kanaat sahibi, sakin, zahid ve derviş tabiatlı biri olarak toplumsal erdemi temsil eder. Hâcib'e göre dünya

⁶KB, Beyit 1707: Saadet gelirse, herkese yakışır; fakat akıllı insanlar ile daha çok bağdaşır.

KB, Beyit 1747: Bu dünyada zenginlik dilerse, özünle ve sözünle doğru ol.

KB, Beyit 1748: Ahireti kazanmak istersen özünü, sözünü ve gönlünü daima temiz tut.

⁷KB, Beyit 1969: Beyler işlerinde yanırlarsa, ey devletli hükümdar, onların beyliği hastalanmış demektir; tedavi etmelidir.

KB, Beyit 1970: Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir; ey yumuşak huylu, onu akıl ile tedavi et.

KB, Beyit 1971: Bey bilgili, akıllı ve zeki olmalıdır; beyliğin hastalığına ancak bunlar ile bir çare bulunabilir.

⁸KB, Beyit 1861: Akıl bir meşaledir, kör için gözdür; ölü vücut için can, dilsiz için sözdür.

mutluluğu geçicidir, esas olan ahirettir. Ancak bu tekke köşesinde uzlete çekilmekle değil, halk içinde erdemli yaşamayı tercih etmekle mümkün olur. Bu yönüyle Odgurmuş, hükümdarın ahali ile temas etmesini sağlayacak bir köprü konumundadır ve ona sık sık ahalinin arasına karışmayı tavsiye eder.

Bu dört karakter metin boyunca ya tartışma yoluyla ya da içlerinden biri nasihat eden yahut nasihat dinleyen rolüyle yönetim bilgisini tartışırlar. Bu tartışmalar bazen soru cevap şeklinde de sürüp gider (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 2; Çakan, 2019, s. x). Eserde bu simgelerle insanlara mutlu olma yolu öğretilirken dönemin ve yazarın dünya görüşü ve hayat felsefesi de aktarılır (Anıl, 2004, s. 92).

Yusuf Has Hâcib, devlet düzeninin nasıl olması gerektiğinden çok devlet adamlarının ne tür niteliklere sahip olması üzerinde durur. Böylece hükümdardan başlayarak en alt kademedeki devlet memurlarının vasıflarını sayar. Bundan amaç devlet yönetiminde bulunanların toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmesini sağlamaktır. Böylece iyi idare edilen bir devletin tebaası da iyi olacaktır. Onun, devletin nasıl olması gerektiği yolundaki beklentisinin, Farabi'nin *Medinetü'l-Fazıla* adlı eserinden derin etkiler taşıdığı ileri sürülmüştür (Şeker, 2016, s. 37; Uyanık, 2016, s. 87, 89). Farabi'ye göre yönetici erdemli olduğu zaman, onun belirlediği görüşler ve eylemler de erdemli olur. Böylece erdemli bir yönetim ortaya çıkar. *Medinetü'l-Fazıla*'nın temelinde ise farklı kavimleri bir aile haline getirmek, milleti yüceltmek, düzen ve barışı sağlamak vardır. Bu yönüyle devlet iyi amaçla kurulan, doğasında iyilik olan bir kurumdur. İnsanların temel ihtiyacı olan birlikte yaşama ve güvenlik devlet sayesinde gerçekleşmiş olur (Taşdelen, 2019, s. 6-8). Bu birlikte yaşama ihtiyacının ortaya çıkardığı temel gereksinim ise toplumu meydana getiren insanların birbirlerine karşı hak ve ödevlerini eksiksiz yerine getirmeleriyle olur ki bu da ahlak anlayışını ortaya çıkarır. Taşdelen'e göre ahlak bireyler arasında töreyi ve ölçüyü ifade eder. Hukuk ise devletin koyduğu normlar çerçevesinde hakkın sahibinde olması durumudur (Taşdelen, 2019, s. 8-12).

3.2. AİLE VE EVLİLİK

Kutadgu Bilig'de iyi devlet, iyi ahali ilişkisi birbirini tamamlayan iki ana unsur olarak belirdiğinden öncelikle iyi devletin bütün özellikleri ortaya konulmuştur. Devlet piramidin en üst katmanında yer alıp ahaliye karşı sorumluluğu dile getirilirken piramidin

tabanını oluşturan ahalinin de devlete karşı vazifeleri uzun uzun ele alınmıştır. Adil hükümdar, işleri düzene koyan vezir, töreyi ve hukuku uygulayan ve ahalinin ihtiyaçlarını temin için gayret gösteren yöneticiler sayesinde refaha erişmiş bir topluma ulaşılabacağı vaat edilir. Buna karşın rahat hayat, güvenlik, istikrarlı ve erdemli bir yaşamın devamı için toplumun da vazifelerini yerine getirmesi icap etmektedir. Bu noktada Yusuf Has Hâcib toplumu meydana getiren ana unsuru yani aileyi ele almıştır.

Kutadgu Bilig’de “İnsan yanılığın içindedir” önermesinin aile üzerinden ele alındığı görülmektedir. (Bıçak, 2016, s. 50). Aslında yanılığın insanın ve siyasetin temelinde vardır. Bunun karşıtı doğrudur. Bu da insanın ve yönetimin doğasında bulunduğuna göre yanılığın içinde olan insan kendi sorunlarını akıl ve bilgi ile çözebilir. O halde insana öğretilen ahlak siyaseti, doğru ve nitelikli toplumu kurmaya yardımcı olacaktır. Bunun başlangıcı ailedir. Bireyin eğitimi ailede başlar. Toplumsal düzenin korunması için insanın yanılığa düşmesine engel olunmalıdır. Bu da ailenin kuruluşundan itibaren doğru işlerin yapılması ile mümkün olur.

Yusuf Has Hâcib’e göre evliliğin amacı nesli devam ettirmektir. Bu yolla insan hem topluma hem de kendisine iyilik etmiş olur. Çünkü evlenmeyenler veya çocuk sahibi olamayanlar toplum içinde kınanmaktadır. Bu anlayışın yüzyıllar içinde devam ettiği ve hattâ Dede Korkut Destanlarına da yer aldığı görülmektedir. Bilindiği gibi destanlarda oğlu olanlar ak çadırda, kızı olanlar kızıl çadırda misafir edilirken oğlu-kızı olmayanlar kara çadıra yerleştirilmiş ve “onları tanrı lanetlemiştir, biz de lanetleriz” denilmişti (Gündüz, 2018, s. 17). Birey evlenmekle hem çocuksuz diye kınanmaktan kurtulacak hem de aile kurmakla topluma yararlı olup adını yaşatıp yüceltmek için fırsat yakalamış olacaktır. Bununla birlikte kişi yani erkek iyi bir aile kurabilmek için iyi bir kadınla evlenmelidir.⁹

Yusuf Has Hâcib, kadınları dört kategoriye ayırmıştır. Buna göre devrin erkekleri evlenilecek kadınlarda güzellik, zenginlik, soyluluk ve incelik aramaktadır¹⁰. Ona göre

⁹KB, Beyit 3371: İnsan evlenmeli ve birçok çoluk-çocuk sahibi olmalıdır; “evlatsızdır” demek, insan için bir hakarettir.

KB, Beyit 3372: İnsanların seçkini ne der, dinle; neslin kesilmemesinin çaresi kadındır.

¹⁰KB, Beyit 4487: Biri zengin kadın ile evlenmek ister; biri güzel olmasını ister ve ona göz diker.

KB, Beyit 4488: Bir başkası soyu sopunun asil olmasını ister ve bu asalet payesi ile iftihar eder.

KB, Beyit 4489: Başka biri de çok takva sahibi olmasını arzular; onu bulunca, kendisini ona derhal kaptırır.

zengin kadınlar erkeğini malının ve servetinin esiri hâline getirir. Babası evinde yani zenginlik içindeyken yaşadığı hayatı devam ettirmek isteyeceğinden erkek eğer onun dileklerini yerine getiremezse ezilmiş olur. Bu da onun kişiliğini kaybetmesine yol açar.¹¹

Kadının güzelliği ise başa beladır. Yani erkek onun güzelliğini gizleyemez. Güzel kadın daima dikkat çekeceğinden herkes tarafından sevilecek ve arzulanacaktır. Bu noktada tek koruyucu Allah fazlı ve ihsanıdır. O halde yüz güzelliğine boş yere değer vermek yerine huyu ve tavrı güzel olanı seçmek gerçek mutluluğu yakalamak olur.¹²

Soylu kadınlarla evlenmek isteyenler ise onun asaletinden ziyade kendisine kazandıracığı payenin peşindedir ki bu da yanıltır. Oysa soylu kadınların dili de uzun olur, sürekli kendi soyları ile övünürken eşlerinin asil olmayışını başa kakınç ederler. Soylu kadınlar yerine kendinden aşağı tabakadan biriyle evlenmek aile saadeti için daha uygundur. Aksi halde erkek büyük ve soylu ailede ucuz ve değersiz kalacak, ailenin esiri olacaktır.¹³

Yusuf Has Hâcib'e göre evlenilecek kadınlarda aranılacak vasıfların başında seçkinlik, köklü ve temiz soyluluk, terbiyelilik, huy güzelliği ve sadelik gelmektedir. Bu vasıfların hepsini birden taşıyan kadınlarla mutlaka evlenilmelidir. Bütün bunların yanı sıra kadının gûnahtan sakınan biri olması öncelikli tercihtir. Kadın gûnahtan sakınıyorsa en önemli asalet budur. Böylece aslında yüz güzelliği yerine huy güzelliği galip gelir.¹⁴

Huyu güzel olan kadınlar eşlerine güzel görünürler, bereketlidirler. Eşlerin zenginleşmesine ve servet sahibi olmasına katkıda bulunurlar. Böylece bu tür kadınlar soyluluk, asalet, zenginlik, anlayış, temizlik, saflık ve dürüstlük gibi pek çok vasfı

¹¹KB, Beyit 4491: Ey seçkin ve bilgili insan, sen zengin bir kadın ile evlenmek isteyerek, kendini onun esiri durumuna sokma.

KB, Beyit 4492: O malına güvenerek, dilini uzatır; o birçok şeyler ister ve onun bütün bu arzularını yerine getirmek icap eder.

¹²KB, Beyit 4482: Onda yüz güzelliği arama, güzel huy ara; huyu iyi olursa, seni memnun eder.

KB, Beyit 4484: Yüz güzelliği arama, güzel huy ara; huyu güzel olursa, o mükemmel demektir.

KB, Beyit 4493: Ey güzellik arayan insanların iyisi, kadında güzellik arama. Aleme maskara olursun.

KB, Beyit 4494: Kadının güzelini herkes arzular, fakat onu ancak tanrının fazlı koruyabilir.

¹³KB, Beyit 4488: Bir başkası soyu-sopunun asil olmasını ister ve bu asalet payesi ile iftihar eder.

KB, Beyit 4495: Ey asalet ve büyüklük arayan insan, bu asil aile içinde küçük mevkie düşme.

KB, Beyit 4496: Soyu-sopu büyük olan kimseler yüksekten konuşurlar, sen kadın esiri olma.

KB, Beyit 4479: Evleneceksen, kendinden aşağı derecede biri ile evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun.

KB, Beyit 4481: Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen; ömrünü huzur içinde geçirirsin.

¹⁴KB, Beyit 4483: Ey takva sahibi insan evlenme, evlenirsen kendi dengin ile evlen.

KB, Beyit 4497: Ey alacağı kadının takva sahibi olmasını isteyen bey-zade, böylesine rastlarsan, her dört şeyi de bir arada elde etmiş olursun.

KB, Beyit 4498: Eğer iyi ve takva sahibi bir kadın bulursan, bu fırsatı kaçıрма, derhal evlen, ey iyi insan.

üzerlerinde taşıdıklarından erkeklerin aradığı kadın tipidirler. Bu tür kadınları bulur bulmaz evlenmek gerekir.¹⁵

Evlenilecek kadının ev kızı olması ise herhâlde birinci tercih olmalıdır. Yusuf Has Hâcib'e göre bu kız el değmemiş, evleneceği kişiden başka erkek yüzü görmemiş olur. Başkasını bilmediğinden sadece evleneceği erkeği sever ve hoş olmayan davranışlarda bulunmaz.¹⁶

Öte yandan Yusuf Has Hâcib'in evlenilecek kadın tipine yaklaşımı ile Keykavus'un *Kabusnâme* adlı eserinde dile getirdiği evlenmeyle ilgili bahisler büyük ölçüde birbiriyle örtüşmektedir. *Kabusnâme*'de şöyle denilmektedir:

Sonra avradın bolluk içinde büyümüşünü al. Ama böyle bir avradın olunca malından bir şey isteme, bir de avradın gayet güzelini isteme. Çünkü güzel olanı herkes oynaş tutunmak ister. Öyleyse yüzü namus kirinden arınmış avrat gerektir. Dini de arı olsun, yani dindar olsun, evcimen, orta yaşlı ve kethuda nakış yani ev işini başarılı olsun, kendi helalini (kocasını) sevsin, iyi geçimli, yüzü ak, namusunu koruyucu olsun.

Bir avrat bu dediklerim gibi olursa kötü olmaz. Ondan sonra değerinden büyük ve senden gösterişli avrat alma, ta ki güçsüz düşmeyesin. Eğer bir kız oğlan kız bulursan onu al. Erden kalmış dul avrat alma. O kız gözünü açıp seni görsün onun gönlünde senin sevginden başka sevgi olmasın. Bütün erkekleri senin gibi sansın, başka erkeğe tamah etmesin ve başka erkeği düşünmesin. Kendi erini istemeyen, arzusu başka erkeğe düşen kedbanu yani evcimen olmayan ve her an sana fazladan dil uzatan kadından kaç... (Keykavus, t.y., s. 243 - 245).

Görülüyor ki Yusuf Has Hâcib'in evliliğe dair yaklaşımı esasında İran-Fars kültürünün Türkler üzerinde yansımasından başka bir şey değildir. O fazladan devrin geleneksel şehirli yaklaşımını ve kendi görüş ve düşüncelerini ekleyerek metne zenginlik kazandırmıştır. Ancak önemli olan nokta onunla aynı fikirleri paylaşan Kaykavus'un eserinde dile getirdiği noktaların nasıl olup da ortak kültür unsuru haline geldiği hususudur. Bilindiği üzere Gürgân ile Taberistan bölgesinde hüküm süren Ziyarî hanedanının (928-1090) hükümdarı olan Keykavus, oğluna devlet yönetiminin nasıl olacağına dair meşhur *Kabusnâme* adlı eserini kaleme almıştı. Bu eserin tamamlanması

¹⁵ KB, Beyit 4499: Arzun zenginlik ise, o tasarruf ederek seni zenginleştirir ve yüzünü güldürür.

Ahlakı güzel olan kimse güzel görünür; kadının güzelliği onun tavır ve hareketidir. Bunu bilen bilir.

KB, Beyit 4501: Kadın takva sahibi ve temiz olursa, asil demektir ve diğer üç şey de onda birleşir, ey kudretli insan.

KB, Beyit 4502: Ey hâkim insan, takva sahibi olan kadın iste; takva sahibi biri bulunursa, her dört şey onda birleşmiş olur.

KB, Beyit 4503: Böyle bir kadın bulursan, çabuk davran; fırsatı kaçıрма; ey mert yiğit.

¹⁶ KB, Beyit 4477: Alacaksan, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan, bir aile kızı almaya çalış.

KB, Beyit 4478: Böylesi seni sever ve senden başkasını tanımaz, yakışık almayan münasebetsiz hareketlerde de bulunmaz.

1082 yılı olduğuna göre *Kutadgu Bilig*'i görmüş olabileceği akla gelmektedir. Ne var ki onun Gaznelilerle akrabalığı ya da Selçuklu akıncılarıyla birlikte Anadolu seferlerine katılmış olduğuna dair bilgiler, *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dil olan Hakaniye Türkçesini öğrenmiş olduğuna delil sayılamaz. O halde her iki eserin beslendiği kültürel ortam benzer konuların etrafında döndüğünü düşündürmektedir. Bu da İran-Fars kültürünün bölgedeki baskın karakterinden kaynaklanıyor olmalıdır. Bir başka ihtimal ise her iki eser sahibinin de İran ve Hint siyasetnâmelerinden etkilenmiş olabileceğidir. Aksi hâlde bu şaşırtıcı benzerliği açıklamak güçleşmektedir.

Yine de her iki yazarın ortaklaştığı noktaların başında dindarlık gelmektedir. Bu çerçevede dindarlık sadece Müslümanlığı, İslâm'ın emir ve yasakları içinde kalmayı ifade etmektedir. Takva sahibi bir kadının evin güzelliği, zenginliği ve mutluluğu olacağına dair kesin bir inanç bulunmaktadır. Keza evlenilecek kadının, kocası için ilk ve tek kişi olması da önemsenmektedir. Böylece kadın sadece kocasını tanıyacak, bilecek ve sevecek; gönlü dışarıya veya başkasına kaymayacaktır. Bu yaklaşımın devrin gelenekleri açısından normal karşılandığı anlaşılmaktadır.

3.3. ÇOCUKLAR VE ÇOCUK EĞİTİMİ

3.3.1. Oğul

Yusuf Has Hâcib ailenin kurulması yolunda düşüncelerini ve tavsiyelerini dile getirdikten sonra ikici olarak çocukların yetiştirilmesi bahsine yer açar. Çocuğun ahlaklı ve erdemli olması için düzgün bir eğitimden geçmesi şarttır. Buna göre çocuk eğitimi kesinlikle dışarda değil aile içinde verilmelidir. Bu da temiz kişilikli bir sütanne ile mümkün olabilir. Bununla birlikte çocuğun yetişmesinde asıl sorumluluk anne-babaya aittir. Anne babalar çocukların iyi veya kötü huylu (karakterli) olmasında birincil etkindir. Bu husus Yusuf Has Hâcib'in iyi aile kurulması, iyi eş seçilmesi ve eşlerin erdemli olması yolundaki telkinlerinin devamı niteliğindedir. Eğer aile erdemli ise çocuklarına da iyi ahlak ve erdemi aşılayacaktır. Aksi halde aile kötü ahlakı temsil edip çocuklarını da aynı kötülük içinde yetiştirecek ve toplumun bozulmasına sebep olacaktır.¹⁷

¹⁷KB, Beyit 4504: Senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa, onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka

Yusuf Has Hâcib'e göre çocuk (oğul) her şeyi babadan öğrenmelidir. Ailenin mutluluğu çocuğun iyi bir eğitimden geçip erdemli bir kişi olmasına bağlıdır. Bilgili ve zeki bir baba çocuğun eğitimini sıkı tutmalıdır. Disiplinli bir eğitim ile çocuk ahlaklı, dürüst ve iyi huylu biri olurken disiplinsiz bir eğitim şekli onun heder olmasına, ailenin mutsuzluğuna ve çocuğun kötü karakterli olmasına yol açacaktır. Bu durumda çocukta bir kabahat veya özür aramamak lazımdır çünkü onun bu hâle gelmesinin tek sorumlusu babadır. Öyle ki bir çocuk kötü davranışlarda bulunuyorsa aslında o kötülüğü baba yapmış, çocuğun iyi ahlaklı olmaktan mahrum bırakmıştır. Çocukların iyi yetişmesi toplumun anne baba hakkında olumlu kanaate sahip olmasını sağlar. Aksi halde toplum onları kınar ve alay konusu yapar.¹⁸

Yusuf Has Hâcib'e göre eğitime küçük yaşta başlanılmalıdır. Çocuk küçükken öğrendiklerini ölünceye kadar unutmaz. Hayatı boyunca başarılı olur. Oğul babadan öğrendiği fazilet, erdem, dürüstlük ve iyi ahlak sayesinde ömür boyu mutlu olur ve bu sayede anne baba da mutlu olur. Eğitimde disiplin şarttır. Çocuklarını nazlayanlar, zaman geçtikçe üzölmeye mahkum olurlar. Bundan dolayı gerektiğinde dayak da atılmalıdır.¹⁹

Öte yandan Keykavus, *Kabusname*'de adlı eserinde çocukların nasıl yetiştirileceği hususunda da Yusuf Has Hâcib ile benzer fikirleri savunmaktadır. Ona göre de çocuk öncelikle evde bir sütanne tarafından yetiştirilmelidir. Oğulun yetiştirilmesi ise babanın sorumluluğundadır. Baba onun önce Kur'an ezberleyip hafız olmasını, sonra silah üstadından savaşçılığı ve silahşorluğu öğrenmesini sağlamalıdır. Çocuğun öğretmeni ona bir şeyler öğretirken döverse gereksiz şefkat gösterilmemelidir. Çünkü çocuklar edebi, hüneri çubukla öğrenir. (Keykavus, t.y., s. 247-249)

---

ellere bırakma.

KB, Beyit 4505: Sütnesi olarak iyi ve temiz bir kadın tut; oğlun kızın temiz büyür ve uzun ömürlü olur.

KB, Beyit 1486: Çocukların iyi veya kötü olmalarına anne ve babaları sebep olur.

¹⁸KB, Beyit 1218: Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında iyi yetişebilir.

KB, Beyit 1219: Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, annesi ve babası bundan saadet duyar.

KB, Beyit 1220: Eğer onu sıkı bir terbiye altında yetiştirecek biri bulunmazsa, o çocuk heder olur, sen artık ondan ümidini kes.

KB, Beyit 1225: Çocukların tavrı, hareketi kötü ise, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur.

¹⁹KB, Beyit 1223: Kimin çocukları naz içinde yetiştirilirse, o kimseye ağlamak düşer; keder ona mukadderdir.

KB, Beyit 1494: Gerekirse, oğula-kıza acımadan dayak at; dayak oğula-kıza bilgi öğretir.

KB, Beyit 1495: Oğul-kız küçüklükte ne öğrenirse, yaşlanıp ölünceye kadar onu unutmaz.

3.3.2. KIZ

Yusuf Has Hâcib oğul ve kızın eğitimi hususundaki eşit yaklaşımını çocukların büyümesine paralel olarak değiştirmekte ve kız çocuklarına karşı daha olumsuz görüşler ortaya koymaktadır. Buna göre anne babanın hayatının mutlu ve dertsiz geçirmesinin en kolay yolu oğlanı ve kızını evlendirmektir. O bunu “Oğula kız al, kızını ere ver; ömrünü dertsiz geçir ey mutlu insan.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 326) diye açıklar.

Oğlanı evlendirmek konusundaki fikirlerinin temelinde yukarıda ailenin kurulması bahsinde izah edildiği üzere eş seçme söz konusudur. Yani evlenme çağına gelmiş olan erkeklerin eş seçmesi ve bunun standartları aşağı yukarı bellidir ki bunun Türk toplumunda nasıl olduğu hususu da yukarıda Kaşgarlı Mahmud bölümünde açıklanmıştır. Buna karşılık kız çocukların evlenmesi/evlendirilmesi konusu Yusuf Has Hâcib’i kaygılandıran bir husus olarak ortaya çıkmıştır. Ona göre evlilik çağına gelmiş olan bir kız çocuğunun hemen evlendirilmesi gerekir: “Kızını çabuk evlendir, uzun müddet evde tutma, yoksa hastalığa lüzum kalmadan, yalnız bu pişmanlık seni öldürür.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 326) der. Ancak geç evlendirmekten kaynaklanacak üzüntü hâlinin sebebini açıklamaz. Bu durumu geleneksel yapı içinde “evde kalmış” kızların çevresi tarafından yanlış anlaşılacağı, onun ev kurma isteği yüzünden yanlış hâl ve tavırlarda bulunabileceği yahut onun evlenip yuva kuramamasından dolayı anne baba nezdinde üzüntü kaynağı olabileceği şeklinde türlü yorumlarla açıklamak da mümkündür.

Yusuf Has Hâcib’in en çok tartışılması gereken sözleri “Ey dost arkadaş, sana kesin bir söz söyleyeyim: Bu kızlar doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 326) ve “Eğer doğarsa yeğdir ona yerin altı veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 326) şeklindeki ifadeleridir. İlk bakışta onun bu sözlerle kız çocuğu yetiştirmenin zorluğunu ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig*’de konu sadece bununla sınırlı tutulmamış kızların/kadınların vefasızlığı, yetiştirme zorluğu, iffetlerini korumada duyarsız oldukları, yabancı erkeklere ilgi gösterip ailenin namusunu heder edebilecekleri gibi vurgular da yapılmıştır. Yusuf Has Hâcib’e göre kadınların aslı ettir ve et iyi korunmazsa kokması kaçınılmazdır. Kadınların iç dünyaları dış görünüşlerindeki gibi değildir. Kadınlarla erkekler bir arada oldukları zaman aşırılıklar ortaya çıkar. Bu yüzden onu evde tutmalı, saygı göstermeli ve gönlünü hoş tutmak için ne isterse tedarik etmelidir. Onu dış

tehlikelerden korumak için erken evlendirmeli, yabancı erkeklerin eve girişine mani olunmalıdır (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 326-327).

Kutadgu Bilig'de sevgili olmak, âşık ve maşuk gibi kavramlar hiç işlenmediği hâlde kızların erkeklere karşı durumu oldukça sert sözlerle eleştirilmiştir. Yusuf Has Hâcib'e göre kadınlarda vefa yoktur, gözleri neyi görürse gönülleri oraya akar. Onlar cefa ağacının zehirli yemişleri gibidirler. Çünkü kadınlar (kırmızı yanaklarıyla, gözleriyle, gülüşleriyle, eda ve cilveleriyle, örtünün altından yüzlerini açmalarıyla) nice yiğitlerin gönlünü çelmiş, onları derde ve sıkıntıya sokmuş, aşıklarını hastalandırıp gençliklerini kurutmuş ve ölümlerine sebep olmuşlardır. O hâlde kadınları gözetmek (zaptetmek) sadece Allah'a kalmıştır.²⁰

Bu telkin ve tavsiyelerin yine benzer ifadelerle *Kabusname*'de de geçtiği görülmektedir:

Ey oğul eğer kızın olursa onu namuslu bir sütnineye emanet et ve büyüyünceye kadar iyi bak. Büyüdüğü zaman onu bir muallime ver, Kur'an okumak, namaz kılmak, oruç tutmak gibi bilinmesi gerekenleri, farzdan ve sünnetten öğretsin. Ama yazıcılık öğretmesin ki maksudunu kime isterse kendi yazısıyla anlatmasın. İyice büyüyünce onu hemen kocaya vermeye çalış. Kızın olmaması yeğdir, ama olunca ya erde gerek ya yerde, demişlerdir. Nitekim şeriat beyi Muhammed Mustafa buyurur ki, “defnü'l-benati mine'l-mekrûmati” yani kız evlatları gömmek ya er koynunda ya yer koynunda, hürmetli işlerden biridir. Ama kızın evinde olduğuna göre ondan şefkat nazarını eksik etme. Çünkü kız evlat babasının ve annesinin esiri olur. Erkek evlat gibi olmaz. Çünkü babası oğluna bakmayınca oğul geçimini sağlayacak bir işe girişebilir ama kız çaresizdir. Öyleyse elindeki varlığını kızın çeyizine harca. Onun işini tamam et. Sonra onu birisinin boynuna sarıver, ta ki kız kaygısından kurtulursun. Ama eğer kızın erkek görmemiş bakire kız ise kadın görmemiş bir güveyi bul. Böylece kızın gözünü açar, o erkeği görür; o da güzünü açar bu avradı görür (Keykavus, t.y., s. 253-254).

Görülüyor ki her iki metin de kız çocuklarının yetişmesi ve evlendirilmesi bahsinde birbirine çok yaklaşılmaktadır. Ne var ki yine bu konuda da hangisinin birincil kaynak olduğu hususunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki her iki yazar da kadın-toplum ilişkisini şehirli ve seçkin bir açıdan ele almışlardır. Böyle olunca şehre, mahalleye ve sokağa dair tüm anlayışlar aristokrat bir bakış açısıyla yansıtılmış, konar-göçer veya yerleşik ziraatçi topluluklar göz ardı edilmiştir. Bu da kadının sosyal hayattan kopuk, iktisadi faaliyetlerden uzak salt cinsel bir varlık haline gelmesine yol açmıştır.

²⁰KB, Beyit 4521: Bunlarda öteden beri vefa yoktur; gözleri nereye bakarsa gönülleri oraya kayar.

KB, Beyit 4525: Bu kadınlar binlerce namlı ve şöhretli kahramanları diri diri yere gömmüşlerdir.

KB, Beyit 4526: Onları nasıl zapt ve rapt altına alabilirsin, meğer ki, her şeyi koruyan Tanrı onlarla başa çıksın.

Öte yandan kadının sosyal ilişkilerinde erkeklerin var olduğu bir yapıdan uzak tutulma gayretlerinde İslâmiyet'in etkisi yerine daha çok genel ahlak anlayışının etkili olduğunu düşünmek de mümkündür. Çünkü Kutadgu Bilig bu konuda Kur'an'a veya hadislere atıf yapmamakta, kadına dair hukuk kaidelerine değinmemektedir. Dolayısıyla bu konudaki düşüncelerinde belirleyici olan noktanın Türklerin İslâmiyet'e girişiyle başlayan kültür değişimi olduğunu söylemek aşırı yorum olacaktır. Bununla birlikte "kız çocuğu doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi" sözü kadının salt kötülüklerin başlangıç noktasına indirildiği anlamına gelmemekte, onun hayatı boyunca anne babaya vereceği kaygı, üzüntü ve endişe kaynağı olacağına işaret etmektedir. Bu söz *Kabusname*'de tekrar edilirken Hz. Muhammed'e yakıştırılan "defnü'l-benati mine'l-mekrûmati"=kız çocuklarını ya er koynuna ya yer koynuna gömmek şeklindeki hadise sığınılmıştır.²¹ Yani kız çocukları evlendirildiğinde onun aileye karşı sorumluluğu kalkmakta eşine karşı sorumluluğu başlamaktadır. Başka bir ifadeyle anne babanın kız çocuğu için çektiği kaygılar onun evlenmesiyle son bulmaktadır. Değilse kızın ölümü tercih edilmektedir.

Her ikisinde de kastedilen hususun kız çocuklarının varlığının bütünüyle ortadan kaldırılması değil, onların doğumdan ölümüne kadar geçen süreç içinde anne babaya kaygı, endişe ve üzüntü vesilesi olmasıdır.

Nitekim Yusuf Has Hâcib kadın noktasında daha çok bir aile babası ya da kız çocuğunun geleceğini düşünen ailenin erkek ferdi gibi taşıdığı kaygıları dile getirmiştir. Bu husus şu beyitlerde daha açık bir şekilde ifade edilmiştir:

KB, Beyit 1163: Bir Türk veziri de çok güzel söylemiş: "Oğul-kız, hakikatte, gören gözün nurudur" demiştir.

KB, Beyit 1164: Oğul- kız derdi dipsiz denizdir; oğul-kız al yanağı soldurur.

KB, Beyit 1165: Bir kimsenin karısı ve oğlu-kızı varsa, o adam nasıl rahat uyuyabilir.

KB, Beyit 1166: Oğul- kızdaki dolayısı baba daima eziyet çeker; fakat oğul-kız babasının adını dahi anmaz.

Bu görüşlere paralel olarak Yusuf Has Hâcib çocukların vefasız olacağına da altını çizmiştir. Ona göre insanların evlat sahibi olmaları için kendilerini üzmeğe değmez, çünkü anne babaya değer veren çocuklar kalmamıştır. Onlar mirasyediliği severler ve

²¹Bu hadis sahih değildir. Aksine Hz. Muhammed'in "Kimin bir kız çocuğu dünyaya gelir de onu toprağa gömmeden, horlamadan ve üzerine erkek çocuğunu tercih etmeden yetiştirecek olursa Allah Teâlâ o kimseyi cennetine koyacaktır." Hadisi rivayet edilmiştir.

babanın biriktirdiği malları serbestçe harcarlar. Ailenin çocuk sahibi olması denize açılmış bir geminin kayalara çarparak batması gibidir. Gemi batar, gemidekiler boğulur ama çocuklar hayatta kalır, anne babaya acımaz.²²

Görülüyor ki Yusuf Has Hâcib çocukların yetiştirilmesi konusunda verdiği öğütlerin yerine getirilmemesi halinde ortaya kötü bir tablonun çıkacağından emindir. Bu yüzden karamsarlık içindedir.

3.4. *KUTADGU BİLİĞ'* DE KADIN İMAJI

Yusuf Has Hâcib kadınlar ve kızlar konusunda bütünüyle olumsuz görüşlere sahip değildir. Örneğin keklığın ötüşünü âşık olunmuş bir kıza yapılan seslenişe benzetir ve bunu “Keklik, sesine bir ahenk vererek, eşine sesleniyor; sanki güzel bir kız gönül verdiğini çağırıyor.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 17) şeklinde ifade eder. Göğün aydınlanması genç kızın gülümsemesini, güneşin doğması da gelinin yüzündeki peçeyi kaldırmasını andırır. Keza dünyanın aydınlanması da gelinin yüzünü açması gibidir (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 278). Hâcib, siyah saçları geceye, aydınlığı ise kızın yüzünü göstermesine ve gülümsemesine benzetir. Öyle ki kızın örgüyü çözüp siyah saçlarını dalgalandırması, gece karanlığının dünyayı sarması ile eş değerdedir. Güneşin doğuşu da keza kızın gülümsemesine benzer. O gülünce dünyanın hem kuzeyi hem güneyi aydınlanmaktadır.

Kutadgu Bilig’de dünyanın hâlinin perişan olması, işlerin kötüye gitmesi ve düzenin bozulması dul bir kadının dulluk elbisesini giymesine benzetir.²³ Buna göre dul kadınların, kocasız kalmaktan dolayı üzüntü içinde oldukları, benizlerinin sararıp solduğu, daima dertli ve kederli göründükleri varsayılmıştır. Oysa *Divânu Lugâti’t-Türk*’e dair yapılan değerlendirmelerde görüldüğü üzere dul olmak veya dul kalmak zaman zaman kadınların tercihi olabilmekte, hatta çok değersiz bir koca ile yaşamaktansa

²² KB, Beyit 5290: Çok altın-gümüş toplayıp, hazine yapma; ne bulursan ver, çok dağıt.

KB, Beyit 5291: Ölüm yakalarsa, bu mal geride kalacak ve evlatlar onu kötü yollarda sarf edeceklerdir.

KB, Beyit 3386: Evlenen kişiyi bir gemiye binmiş farzet, gemiye binen kimse denize açılır.

KB, Beyit 3387: Oğul- kız dünyaya gelirse, gemisi parçalanır; gemi parçalanınca, su içinde kim diri kalır.

KB, Beyit 3389: Evlatların hayırsızı ölen anne ve babasını, bir kere olsun, anmaz.

KB, Beyit 3390: Böyle çocuktan hiç vefa umulur mu, onun tabiatı kötü ve işi-gücü cefadır.

KB, Beyit 3391: Oğul- kız babası her türlü zahmete katlanır; bela ve miynetleri de fil gibi yüklenir.

²³KB, Beyit 84: Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu; şimdi bu dul libasını çıkarıp, beyaz kakımdan gelinlikler giydim.

dul kalmanın daha yeğ tutulduğuna dair sözler aktarılmaktadır. Dolayısıyla bu tür edebi söyleyişlerin Yusuf Has Hâcib'in zaman zaman denediği söz sanatlarından öteye bir anlamı bulunmamaktadır. Aynı şekilde zamanın vefasızlığı ve dünya işlerinin gelip geçici olduğunu kadın olgusu üzerinden anlatmayı tercih etmiştir.²⁴

Görüleceği üzere dünyanın aldaticı, güvensiz, nazlı, yanıltıcı, yalancı, gelip geçici ve intikamcı olduğu genç bir kızın işveli, cilveli ve aldaticı olduğu benzetmesi üzerinden anlatılmıştır. Burada özne durumunda olan dünyadır. Kişi dünya işlerine fazla meylederse tıpkı genç bir kıza âşık olup karşılığını alamamak gibi büyük bir hayal kırıklığı yaşaması kaçınılmazdır. Çünkü dünya her ne kadar işve ve cilvesiyle bir genç kız gibi görünüyorsa da o aslında kötü huylu yaşlı kadından başka bir şey değildir. Üstelik bu kötülük doğuştan gelmez, insanlar zamanla-öğrendikleriyle- kötü olurlar.²⁵

Öte yandan Yusuf Has Hâcib sözünden dönmemeyi, kahramanlığı ve yiğitliği sadece erkeklere yakıştırır.²⁶

Bütün bunlara rağmen güzellik de kadına yakışmaktadır. Baharın gelmesi, etrafın çiçek, çimen ve yeşilliklerle rengarenk olması tıpkı bir gelinin süslenmesine benzer. Gelin nasıl süs ve edasıyla gönülleri fethediyorsa dünya da öyledir. Ancak dünya, kendisine yanılıp gönül verenlere karşı hemen yaşlı ve çirkin bir kadına dönüşür. Tıpkı huysuz kadın gibi dırıldır eder, yakaya yapışır bırakmaz. Şöyle diyor Yusuf Has Hâcib:

KB, Beyit 3540: Bu dünya insanın karşısına süslenerek çıkar; süslü bir gelin gibi, gönlü heyecanlandırır.

²⁴ KB, Beyit 399: Bu koca-karı dünya vefasız ve dönecek huyludur; edası kız gibi, bakarsan, yaşı büyüktür. KB, Beyit 400: Bazen edası kız gibidir, tavrı güzeldir, kendisini sevdirir; fakat tutmak istedin mi elini vermez.

KB, Beyit 401: Seveni sevmez, ondan geyik gibi kaçır; kaçana yapışır, onun ayağına sarılır.

KB, Beyit 402: Bir bakarsın, süslenip kuşanarak, arkandan koşar; bir bakarsın görmezlikten gelir, önüne bakar.

KB, Beyit 403: Bir bakarsın yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürdürmez.

KB, Beyit 404: O çok beyleri ihtiyarlattı, kendisi ihtiyarlamaz; çok beyleri göçürttü hiç susmak bilmez.

KB, Beyit 6122: Bu dünya tam bir kıza benzer; ey yumuşak huylu insan, o seni aldatmasın.

KB, Beyit 6123: O senin gibi birçok insanları yele verdi; hükümdar gibi birçok beyleri gördü geçirdi.

²⁵ KB, Beyit 1546: İnsana yazık değil, insanlığa yazıktır; fertlere yazık değil; doğruluğa yazıktır.

KB, Beyit 1547: Bu dünya acuzesinin huyu ve adeti budur; ister beğen, ister beğenme.

²⁶ KB, Beyit 2283: Harpte korkak kimselere lüzum yoktur; korkak insanlar kadınlara benzer.

KB, Beyit 5079: Bey sözü dürüst olmalı ve o bundan caymamalıdır; sözünden dönen kimseye erkek denilmez.

KB, Beyit 5080: Erkek insan verdiği sözden geri dönmez; sözünden dönenleri sen kadın bil.

KB, Beyit 3541: Gönül verirsen, huysuz bir acuze olur; yaka ve yene yapışır, dırdırının ardı akası kesilmez.

KB, Beyit 3542: Tavrı hareketi de vefasız ve dönektir; kocası ile doğru-dürüst üç ay bile geçinmez.

KB, Beyit 3543: Bir kimse ona gönül bağlarsa, yazık hayatını boşuna ona feda etmiş olur.

Görüldüğü üzere Yusuf Has Hâcib'in çizmeye çalıştığı belirgin bir kadın imajı yoktur. O öncelikle aile kurucusu olarak kadın konusunu ele alır ve erdemli, dürüst, imanlı, dindar, kanaatkâr kadınları över. Kızlar konusunda daha çok kaygılı, endişeli ve üzüntülüdür. Çünkü o noktada büyük sorumluluk sahibi aile babası gibi hareket eder. Ancak bu tavrı söz sanatları yaparken değişir ve dünyayı süslenmiş bir geline veya işveli bir geç kıza benzetmekten, güzelliğe dair küçük övgüler yapmaktan geri durmaz. Bu husus onun seçkin tavrı ve eserini entelektüel bir çevreye sunma gayretinden kaynaklanır. Yavan ve ağdasız yazmak yerine zaman zaman süslü anlatımlara başvurur.

3.5. ANNE

Yusuf Has Hâcib ailede annenin rolü konusunu ayrı bir başlık altında incelememiştir. Eser boyunca anne-baba birlikte anılmıştır. Evlenme hususunda erkeğe yapılan ağır tavsiyeler ya da babanın çocuk yetiştirmede üzerine düşen görevleri yerine getirmesi konusundaki telkinler annenin görevleri noktasında ayrıntılı değildir. Anneye dair yapılan vurgular yine çocuğun yetiştirilmesi üzerinedir. Onun sıklıkla tekrar ettiği üzere çocuk ahlakı ailede öğrenir ve kötü huyları sadece anne babadan alır. Bundan dolayı annenin iyi huylu ve erdemli olması gerekmektedir. Örneğin, "Eğer ana hırsızlık suyunu gizlice alır ve bundan bir oğul doğarsa, o memleket için bir afet olur." (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 412) ifadesinde anne-çocuk ilişkisini en sert noktadan izah etmeye çalışır ve çocuğun anneden öğrendikleriyle kötü huylu biri haline gelmesinin toplumda felakete yol açacağına vurgu yapar. Bunun olmaması için tek çare anne sütüdür. Çünkü anne sütü iyilik ve erdem işaretidir. *Kutadgu Bilig*'e göre Türkler arasında yaygın bir atasözü iyiliğin ana sütüyle geçtiğiyle ilgili olup şöyle denilmektedir:

KB, Beyit 880: Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; bunu dinle ve sırrına ererek, ona göre hareket et.

KB, Beyit 881: Eğer iyilik ananın ak sütünle ile insanın ruhuna girerse, o ölünceye kadar doğru yoldan çıkmaz.

Göröldüğü gibi günümüzde Anadolu’da da kullanılmakta olan “helal süt” tabirinin kökleri *Kutadgu Bilig*’e kadar uzanmaktadır. Helal süt, annedeki iyilik, güzel ahlak ve erdemın çocuğa geçmesi için en önemli araçtır.

Keza, karakterin şekil almasında da ana sütünün değeri önceliklidir. Çünkü helal süt emmiş birinden başkasına zarar gelmesi mümkün değildir. *Kutadgu Bilig*’de bu “Senden ne vakit bir kötölük gelebilir; sen bu iyi ahlakı ananın ak sütünle ile kazanmışsın.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 278) şeklinde ifade edilmiştir.

Görölüyor ki annelik iyi huylu, ahlaklı ve erdemli olmayı zaruri kılmaktadır çünkü çocuğun karakterini belirleyen şey ana sütüdür. Çocuk iyiliği de kötölüğü de annesinden almaktadır. Bununla birlikte Yusuf Has Hâcib bu durumdan büsbütün anneyi sorumlu tutmamakta, yukarıda da işlendiği üzere baba da en az anne kadar -belki anneden biraz daha fazla- sorumluluk sahibi olmaktadır.

3.6. GİYİM-KUŞAM

Kutadgu Bilig’de kasap, tuzi, ipekli, rumî gibi kumaş adlarından ve çeşitli kürklerden bahsedilmekle beraber başlı başına elbise tarifleri yoktur.²⁷ Buna paralel olarak kadının giyim kuşamına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece bir beyitte “Bilgili sözünü dosdoğru söylemez oldu; kadınlarda haya gitti, yüzlerini örtmezler.” (Yusuf Has Hâcib, 1985, s. 464) ifadesine yer verilerek kadınların da artık yüzlerini peçe ile örtmediğinden dolayısıyla utanma duygusunun ortadan kalktığından şikâyet etmektedir.

²⁷KB, Beyit 5367: Kervanların diyar-diyar gezerek, dünyayı dolaşır; sen ipekli ve sırmalı kumaşlar ile sincap ve samur kürkleri toplarsın.

KB, Beyit 5368: Kasab, tuzi ve rumi kumaşları gibi, dünyanın nadide şeyleri sana gelir; fakat hazinen ve ambarların yine dolmaz.

3.7. CİNSELLİK

*Kutadgu Bilig'*e göre dünyanın tadları yemek içmek, sağlık ve kadından ibarettir. Buna göre yemek içmek hayatın idamesini sağlamakta, sağlık vücudu dinç tutmakta, kadın ise erkeği avutmaktadır. Şöyle der:

KB, Beyit 3573: Bütün dünya zevki şu üç şeydir; her üçünün tadı da birbirine müsavidir.

KB, Beyit 3574: Bu üçün biri yemek içmektir; biri de erkeği avutan kadındır.

KB, Beyit 3575: Üçüncüsü ise, sıhhatte yaşamaktır; bu üç şeyden en lüzumlu olanı da budur.

Avutmak fiili burada erkeğin gönlünün hoş tutulması anlamında kullanılmıştır. Kadın erkeğin mutlu olması için bir araçtır ve yeme içme ve sağlık kadar önceliklidir.

Hâcib'e göre hayatın tadı bir kadın ile birlikte olmaktır. Hatta bazen onunla sohbet etmek bile yeterlidir. Öyle ki erkek ateşini söndürmek istediğinde güzel veya çirkin ayrımı bile yapmaya gerek duymaz. Onun da tek cefası soğuk su ile yıkanmak, yani abdest almaktır. Ne var ki bu birlikteliğin bir başka cefası daha vardır. O da oğul kız sahibi olmaktır. Dolayısıyla tat ile tatsızlık bir aradadır ve dünya bu haliyle eziyet etmekten başka bir işe yaramamaktadır.²⁸ Daha önce neslin devamı için evliliği zaruri gören Hâcib, bu defa kadını bir anne rolünden öteye cinsel araç olarak görme eğilimindedir.

---

²⁸KB, Beyit 3581: Başka bir zevkte kadın zevkidir; buna mükabil soğuk su ile yıkanmak vardır.

KB, Beyit 3608: Kadın ile bulunmak da ancak bazı anlarda erkeklik ateşini söndürmek içindir.

KB, Beyit 3609: İnsan bu ateşi nasıl söndürse olur; ister güzel, ister çirkin olsun sırası geldikçe kucaklar.

SONUÇ

Eski Türklerde kadının toplumdaki ifadesini ortaya koyan en önemli göstergeler yazıtlar, destanlar, siyasetnâmeler, dil ve kültüre dair eserler, tarihi kayıtlardır. Kadın, Türklerde ilk kez Göktürk Yazıtlarında yüceltilmiş ve onun siyasi gücüne vurgu yapılmıştır. Bilge Kağan tarafından annesi İlbilge Hatun tahtın bir parçası olarak anılmıştır. Yine yazıtlara göre erkek çocukları bey olmaya, kız çocukları ise gelin ve doğal olarak anne olmaya layıktırlar. Buna göre kadın siyasi hayatın bir parçası, anne ve eştir. Türk kadınlarının toplumdaki saygın yerini, hem gündelik hem de sosyal hayattaki değerini ortaya koyan edebi metinlere göre kadınlar aile içerisinde ideal eş, fedakâr anne ve hayırlı evlatken bazen savaşçı ve kahraman olarak görünürler. İbn-i Fadlan kadınların gündelik hayatta erkekle birlikte hareket ettiğinden ve namuslu olduklarından bahsetmiştir. Yine Türk ceza hukukunda kadına karşı işlenen suça karşı verilen cezaların ağır oluşundan kadının hem toplum içerisindeki değeri hem de ona karşı toplumun koruma içgüdüsü içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Türk devletlerinde kadınlara verilen söz hakkı onun fikirlerine önem verildiğinin göstergesidir. Kadının bazı durumlarda toplumun kaderini etkileyecek oranda temsil niteliğinin olması onun siyasi kimliğinin varlığına işaret etmektedir. Devlet yönetiminde Hakan ve Hatun, aile de ise baba ve anne iş birliği içerisinde. Kadınların her türlü meclise katılabilmelerinden eski Türklerde harem olmadığı anlaşılmıştır. Devletin siyasi işlerine katıldığı görülen kadınlar evin ekonomik işlerine de katılmış, yaşamın doğal akışında erkeklerle eşit görülmüş bununla birlikte ailenin beraberliğini ve soyun devamını sağlamıştır. Bunun sonucunda kadınlar siyasî ve edebi metinlerde güzellik, iyilik, erdem, iffet, saygınlık ve sevgi gibi temaların bir parçası haline gelmiştir. Savaş zamanlarında kadınların ganimet olarak görülmesi onların talihsizliğidir ancak köle ya da cinsiyet aracı olmaları Türk kültüründe söz konusu değildir. Bu nedenle aynı coğrafyadaki diğer kültürlerle eski Türk kültürü kıyaslandığında toplumun kadını koruduğu ve ona değer yüklediği anlaşılmaktadır. Eski Türklerde kadının değerini ortaya koyan diğer önemli gösterge ise toplumun yaşadığı dinlerde, Türk efsane ve destanlarında işlenen dişi tanrıçalardır. Toplumda kadınların cinsellikle ilişkilendirilmeyip el üstünde tutulmasında tanrıçaların rolü yadsınamaz. Bu durum İslâmiyet öncesi Türk toplumu için belirgin bir özelliktir. Ayrıca dini inançlarda kadının hem Tanrıya yakınlığı ve hem de

doğurganlığı onun ilahi kaynaklı olduğu inancını geliştirdiğinden toplum içinde kadının yerini ve değerini üstün kılmıştır.

*Divânu Lugâti 't-Türk'*e göre kadın evlenerek ailesini kuruyor, bu evlilikler gönül rızasına dayanıyordu. Kadın istemediği biriyle zorla evlendirilmezdi. Berdel, görücü usulü, beşik kertmesi gibi geleneklere rağmen çiftlerin birbirlerini beğenmeleri esastı. Hatta bazı zamanlarda ise erkek ve kadın sevgili olduktan sonra evlenir, bir süre birbirlerini tanırlardı. Çocuklar evlilik birliği ile dünyaya gelir, kadın bu sayede ailesini büyüttü. Kadının doğurganlığı ailenin devamı ve genişlemesi için önemliydi. Öte yandan kadın ev içerisinde daha çok ev işleriyle ilgileniyor ancak bu durum aile ekonomisine katkıda bulunmalarına engel olmuyordu. Ayrıca Türkler kız-erkek evlat ayrımı yapmamış, kız çocukları daha çok anne tarafından yetiştirilmiştir. Kadınlar toplumda aile ve akrabalık ilişkisi içerisinde değerlendirilir ve buna göre isimlendirilirdi. Bu yüzden kadının aile kurması önemliydi. Kadınlar daha çok ailenin temel bakımını sağlayan bireyler gibi görünse de ailenin ekonomisine de katkı sağlamışlardır. Geçimsiz aileler de ise boşanmak isteyen sadece erkek değil, kadın da olmuştur. Kadınların boşanması halk tarafından yadırganmamış, boşanan kadın tekrar evlenebilmiş ve hayatına devam etmiştir. Eserde iffetli ve iffetsiz kadın ayrımı benzetmeler, lakaplar, kinayalar yoluyla anlatıldığından toplumda kadına atfedilen değer onun namusuyla ilişkilendirilmiştir. Evlenme çağındaki kızın değeri onun bâkire olup olmadığı ile ölçülmüştür. Soylu kadınlar hükümdar veya bey ailesinden geldiklerinden toplumsal tabakada üst seviyede yer almışlardır. Hatun ile hakanın birçok açıdan eşitliği söz konusu olmuş ancak yönetme gücü tam olarak hakan tarafından temsil edilmiştir. Öte yandan hatunların, saraydaki konumları gereği istekleri göz ardı edilmemiştir. Eserdeki kadınların kılık kıyafeti ve süslenmeleri gibi konulardan çıkan sonuç ise Türk kadınının giyim kuşama ve güzel görünüşe önem verdiği, süslenmenin sadece yüz güzelliği ile sınırlı tutulmadığı, başlıktan ayakkabıya kadar üst giysilerini de kapsadığıdır. Bu durum 11. yüzyıl kadınının giyim kuşam ve süslenme konusunda çağdaşlarından ileri bir seviye de olduğunu göstermektedir. Türk kadınlarının giyim kuşamlarının birbirinden çeşitlilik göstermesinin nedeni ise Türklerin 11. yüzyılda İslâm Medeniyetinin tesiri altına girmeleri ve yeni bir kültürle tanışmaları olarak gösterilebilir.

Eserde kadına duyulan sevgiyi en iyi şekilde ifade eden kelimeler, kelime grupları, şiirler ve atasözleri bulunmaktadır. Bunlar kadının sadece evlenen, çocuk doğuran, onları

büyüten, ev işlerini yürüten kişi değil aynı zamanda sevgi temasının merkezinde duran sevgili olduğuna işaret etmektedir.

Tüm bu değerlendirmeler sonucunda Türklerin şehir hayatına geçmesi ve İslâm inancına dahil olmaları nedeniyle kadınların, daha çok evde konumlandıkları buna rağmen eski Türklerde yaşamış kadınlarla birçok hakkı ellerinde tutmaya devam ettikleri anlaşılmıştır. Türklerin İslâmiyetle birlikte yaşadığı medeniyet değişikliğini gösteren en önemli eser durumundaki *Kutadgu Bilig*'in temel yaklaşımı “insan yanılığ içindedir” tezi olduğu için aileye bakışı da bu çerçevede gelişmiştir. Buna göre toplumu yanılığdan kurtarmanın yolu aileyi yanılığdan kurtarmaktır. O halde eş seçiminden çocuk yetiştirmeye kadar belli bir disiplin ve kurallar geçerli olmalıdır. Buna göre Yusuf Has Hâcib, oğlan ve kız çocuklarının eğitiminde herhangi bir ayırım yapmazken, çocukların büyümesiyle birlikte kız çocuklarına karşı olumsuz görüşler ortaya koymuştur. Bu görüşlerin ana kaynağı kız çocuklarının evlilik çağına gelinceye kadar veya geldiklerinde ailelerin duygusal sıkıntı yaşayacağını düşünmesidir. Ayrıca Hâcib'in kızların geç evlenmelerinden kaynaklanan üzüntü hâlini açıklamadan kaygılarını sıralaması onun kız çocuklarını istenmeyen evlat ve aile üzerindeki bir yük gibi görmesi olarak algılanmasına neden olmuştur. Hâcib'e göre evlenmeyen kızlar toplumda evde kalmış kız şeklinde değerlendirildiğinden bunlar toplumda yanlış anlaşılacak, evlilik hayaliyle erkeklerle çeşitli münasebetlerde bulunacak veya yuvasını kuramadığında aileye üzüntü kaynağı olacaktır. Hâcib'in ruh dünyasında bu tür kaygılara sahip olması onun kadınlara karşı sert ifadeler kullanmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu sert ifadeler kızların/kadınların vefasızlığı, onları yetiştirme zorluğu, iffetlerini korumadaki başarısızlıkları gibi konularda da görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'de sevgili, aşk gibi konulara hiç yer verilmediği hâlde kızların erkeklerle olan ilişkisi yalnızca kızlar üzerinden sert bir ifadeyle eleştirilmiştir. Kadınlara ilgili telkin ve tavsiyelerin benzer şekilde *Kabusname*'de de geçmektedir. Her ne kadar *Kabusnâme*, *Kutadgu Bilig*'den sonra yazılmışsa da *Kutadgu Bilig*'in Farsça bir siyasetnameye tesir etmesi, hatta neredeyse aynı ifadelerle geçmiş olması ilginç görünmektedir. Bu durumda iki görüş ortaya çıkmaktadır. İlki *Kabusname*'nin yazarı *Kutadgu Bilig*'in kaleme alındığı Hakaniye Türkçesini biliyordu veya bilen birinden istifade etmişti. İkinci varsayım ise her iki yazar da bir başka eserden aynı ölçüde etkilenmişlerdi. Ne var ki bu ikinci tahmini doğrulayacak bir eser şimdilik yoktur. Bununla birlikte kadın ve aile

konusunda her iki yazarın da aynı ifadeleri ve görüşleri benimsemiş olması Türklerin İslâmlaşma sürecinde yaşadıkları kültür değişimini göstermesi bakımından önemlidir.

Söz konusu eserlerin kadın-toplum ilişkisini aristokrat bir bakış açısıyla yorumladığı dolayısıyla şehre, mahalleye ve sokağa dair tüm anlayışların şehirlerde yaşandığı, konar-göçer veya yerleşik toplulukların göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Bu da kadının sosyal hayattan soyutlandığı, toplumsal ve iktisadi faaliyetlerden uzak tutulduğu, cinsel bir varlık olarak görüldüğünü göstermektedir. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'de yer alan kadınların sosyal yaşamda erkeklerin olduğu ortamlardan uzak tutulma çabası, İslâmiyet'in etkisi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Hâcib'in kadınlara olan bakışındaki değerlendirmelerini Türklerin İslâmiyet'e girişiyle başlayan kültür değişiminin bir sonucu olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Öte yandan *Kutadgu Bilig*'de en çok dikkat çeken ifadelerden biri olarak eserin kadına olan bakışını olumsuz yansıtan “kız çocuğu doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi” sözü ile kadının kötülüklerin çıkış noktası olarak algılanmayıp, onun yaşamı boyunca anne babaya vereceği kaygı, üzüntü ve endişe kaynağının ifadesi olarak değerlendirilmiştir. Hâcib, kadın konusunda aile babası veya kız çocuğunun geleceğinden endişelenen aile ferdiymiş gibi taşıdığı kaygıları dile getirmiş, yorumlarında dul ya da kocasız kadınların üzüntüden benizlerinin sararıp solduğu, daima dertli ve kederli göründüklerini söylemiştir. Buna rağmen Kaşgarlı Mahmud dul kadınların bu durumu tercih edebileceklerini hatta mutsuz bir evlilikte heder olmaktansa dul kalmanın daha iyi olacağını ifade etmiştir. *Kutadgu Bilig*'de güzellik, çirkinlik, iyi, kötü gibi kavramlar doğaya aktarılarak kadın üzerinden yapıldığından ortaya konan belirgin bir kadın imajı yoktur. Dolayısıyla kadına yapılan yakıştırmalar Hâcib'in denediği söz sanatları olarak değerlendirilmiştir. Hâcib, güçlü devletin güçlü aileler üzerinden kalkınacağını varsaydığından aile kurucusu olarak kadın konusunu ele almış ve dürüst, dindar, kanaatkâr kadınları övmüştür. Bunun dışındaki kadınlar ise reddedilmiştir. Aile de anne; iyi huylu, ahlaklı ve erdemli olmak zorundadır çünkü anne, sütü ile kendi karakterindeki özellikleri çocuğa geçirmektedir. Bu nedenle Hâcib, iyi-kötü çocuktan dolayısıyla iyi-kötü bireyden anneyi sorumlu tutmaktadır. Bununla birlikte güzellik kavramı da yine kızlar üzerinden anlatılmış, dünya süslenmiş geline, geç kıza benzetilmiştir. Kadınların giyim kuşamı konusunda fazla bilgi vermeyen Hâcib bir beyitte kadınların yüzlerini peçe

ile örtmediğinden ve onlarda utanma duygusu kalmadığından bahsettiğinden toplumda tercih edilmesi gerekenin kadınların örtünmesi şeklinde yorumlanmıştır.

Türkler arasında İslâmiyet'in yayıldığı dönemlerde kaleme alınan *Divânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* geçiş dönemi eserleri olmakla birlikte Türk kültürünü inceleme bakımından eşsiz değerdedirler. Bu yönüyle aslında Divan, Türk kültürüne dair Türkçe söz varlığını ortaya koyarken *Kutadgu Bilig* yeni bir ahlak anlayışını öğretme çabası içindedir. Dolayısıyla ilki var olanı, ikincisi olması gerekeni ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud eserinde siyasete yer vermemiş, folklorik malzemeleri ve yaşayan dünyayı ortaya koymuştur. Hâcib ise insanın yanlıgdan kurtulması için hangi hataları yapmaması gerektiğini adalet, erdem, iyilik ve güzellik kavramları üzerinden anlatır. Kadını merkeze alarak aile kavramı üzerinde durmasının temel nedeni ise ailenin, devletin ve toplumun en küçük çekirdeği olmasıdır. Ona göre, toplumu yanlış inşa etmemek için ailenin temiz ve dürüst olması gerekmektedir. Anne-baba temiz, dürüst, ahlaklı ve erdemli olduğu sürece aile içinde yetişen çocuklarda doğru yetişerek büyüyecek ve daha iyi bir toplum meydana getireceklerdir. Bu nedenle Hâcib, folklorik öğeleri göz önünde bulundurmayıp olması gereken aileyi anlatmıştır. Kaşgarlı Mahmud ise eserinde kıza, kadına, geline, evliliğe, gençlere ve çocuklara dair örnekleri verirken kelimelerin varlığından söz ederek yaşayan-organik bir aileden bahsetmiştir. Kaşgarlı Mahmud, kadına dair sevgi, aşk, hatta cinsellikte dahil olmak üzere tüm kelimelere uzun uzun yer vermişken Yusuf Has Hâcib bu tür kelimelerden mümkün olduğu kadar uzak durmuş ve aşk temasını neredeyse hiç işlememiştir. Çünkü amacında idealize edilmiş bir toplum yaratma düşüncesi vardır. İdealize etmesinin bir diğer nedeni ise Hâcib'in, Farabi'nin ünlü eseri *el-Medinetü'l-Fazıla*'nın etkisinde kalmış olmasıdır. Hâcib tıpkı Farabi gibi toplum iyi olursa devletin iyi olacağına inanmaktadır. Bu nedenle zaman zaman kendi devrine dair hayat şartlarından, kadınlardan, çocuklardan ve dünya işlerinden yakınmıştır. O halde kadına karşı kullandığı olumsuz yargıların nedeni, yaşayan aile yapıları ile olması gereken aile yapılarındaki tezatlıktan kaynaklanmaktadır. Görülüyor ki dinî ve siyâsî konuları ihtiva eden *Kutadgu Bilig*'de kadınların toplum hayatındaki yerinin sınırlandırıldığı, buna karşın Türkçenin söz varlığını ortaya koyan *Divânu Lugâti't- Türk*'te ise kadınların sosyal hayatın ana parçası olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (1985). *İslâmiyet'te Kadın*. (H. A. Ediz, Çev.) Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Ağçoban, S. (2016). Kadın Olgusunun Kültürel Gelişimi Ve İslâm'da Kadının Yeri Üzerine Tartışmalar. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 2(1), 14-24.
- Akbalık, E. (2013). Türk Atasözlerinde Cinsiyet Algısı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (36), 81-89.
- Aksoy, İ. (2017). Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını. *Yasama*, (32), 7-20 .
- Aksoy, N. D. (2010). Eski Türk Toplumunda Kadının Sosyal Statüsü. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. (93), 149-166.
- Akün, Ö. F. (2002). Kaşgarlı Mahmud. İstanbul: *TDVİA*. (25), 9-15.
- Albayrak, A. (2017). Ziya Gökalp'te Kadın ve Aile. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6(4), 244-252.
- Altungök, A. (2019). Sâsânîler Dönemi İran Sarayında Bir Göktürk Gelini: Fakım. *Journal of History School*, (43), 1258-1280. 24.05.2021 tarihinde <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=AXBSCpZFYZgeuuwfv-oR> adresinden erişildi.
- Alyılmaz, S., Alyılmaz, C. (2014), Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Anıl, A. (2004). *Kutadgu Bilig*'de Kadın. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (32), 91-99.
- Apalı, Y. (2011). Sosyolojik Açından Kadınlarla İlgili Kalıp Yargılar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (26), 49-64.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I-Metin*. İstanbul: Türk Dil Kurumu
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu Bilig II-Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig II: Yusuf Has Hâcib*. (3. bs.) Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1993). Kutadgu Bilig. *İslâm Ansiklopedisi* (6.C.). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1038-1047
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Hukuk Fakültesi
- Arslan, D. D. M. (2011). Kutadgu Bilig'deki Ahlak ve Siyaset Felsefesi. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0(21), 23-49 15.02.2021 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9528/119073> adresinden erişildi.
- Aslan, C. (1999). Kaşgarlı Mahmud 11. Yüzyıl. *Türk Kütüphaneciliği*. 13(4), 458-462.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lügati't- Türk* (C. I, II, III). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atsız, H. N. (1997). *Türk Ülküsü*. (4. bs.) İstanbul: İrfan Yayınları
- Batur, Z. (2011). Atasözü ve Deyimlerde Kadın ve Kadının Sosyo-Psikolojik Özellikleri. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 6(3), 577-584.
- Bayat, F. (2004). Sözlü Kültür Bağlamında Eski Türk Yazıtları. *Milli Folklor*, 61(16), 13-20.
- Bezer, G. Ö. (2011), Terken, *DTVİA*. İstanbul: (40), 509.
- Bıçak, A. (2016). Kutadgu Bilig'de Yönetim Anlayışının Teorik Temelleri. *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünya Görüşünün Şâheseri, Uluslararası Sempozyum Bildiriler* içinde (ss. 42-61). İstanbul: Türk Ocakları Şubesi.
- Binark, N. (1970). Kutadgu Bilig'de Evlenme, Aile ve Çocuk Terbiyesi. *Türk Kültürü*, 9(98), 174-178.
- Caferoğlu, A. (1985). *Kaşgarlı Mahmut*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cevizci, A. (2011). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

- Çakan, A. (2019). *Yusuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig*. (7.bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çınar, G. K. (2020). Eski Türklerde Mumyalama Teknikleri ve Kullanılan Tıbbî Malzemeler, *SUTAD*, Aralık (50), 325-339
- Çoruhlu, Y. (2002) *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Demirel, Ö., Gürbüz, A., Tuş, M. (1992). Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları,1(3), 34
- Dilaçar, A. (1995). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2001). *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doğramacı, E. (1997). *Türkiye’de Kadının Dünü ve Bugünü*. (3.bs.). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Duygu, S. (1973). Türk Sosyal Hayatında Kadın, *Türk Kültürü*, (128), 612-621.
- Ekrem, N. H. (2020). Göktürk Prensesi ve Çin İmparatoriçesi Asena’nın (Aşina/Ashina) Kayıp Altınları, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 57-89
- Ercilasun, A.(2007). *Makaleler: Dil, Destan, Tarih, Edebiyat İçinde İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdentuğ, N. (1977). *Sosyal Âdet ve Gelenekler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ergin, M. (1996). *Orhun Abideleri*. (21. bs.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Dede Korkut Kitabı* (5.bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erkal, M. (2011). *Sosyoloji: Toplumbilimi* (15.bs.), İstanbul: Der Yayınları.
- Eröz, M. (1977). *Türk Ailesi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Fayda, M. (1987). *Fütuhü'l-Buldan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fedakar, S., Aksoy, H. (2019). Türk Destanlarındaki Kadın Tiplerin Tespiti ve Tahlili: Kırgız Destanları Örneği. *Millî Folklor*, 124(31), 105-120
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Genç, R. (2007). *Makaleler I*. S. Yalçın, U. Ünal, T. Birbudak (Yay. Haz.). Ankara: Berikan Yayınları
- Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre 11. Yüzyılda Türk Dünyası*. (2. bs.) Ankara: TKAE Yayınları
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji* (C. Güzel, Yay. Haz.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1974). *Türk Medeniyeti Tarihi 1*. İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1974). *Türk Medeniyeti Tarihi 2*. İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı, Ziya Gökalp Yayınları
- Gökalp, Z. (1981). *Örf Nedir? Makaleler VIII*. (F. R. Tuncor, Yay. Haz.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1986). *Türkçülüğün Esasları*. (2.bs.) (M. Kaplan, Yay. Haz.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Göksel, B. (1993). *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1994). *Dede Korkut*. İstanbul: TDVİA, (9), 77-80.
- Gökyay, O. Ş. (2014). *Dede Korkut Hikâyeleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2019). *Eski Türk Dininin Temel Özellikleri*. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 4(1), 84-123
- Görgülü Ü. (2014) *Kadın ve Siyaset*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Gülensoy, T. (2011). Türk Tarihinde “Kağan”, “Katun” ve “Sultan” lar ile Onların Devlet İdaresindeki Rollerini. *Kültür Evreni. Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi.* 3(9), 194-202
- Gültepe, N. (2008). *Türk Kadın Tarihine Giriş: Amazonlardan Bâciyân-I Rûm’a.* İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Günay, U. (1993). Kutadgu Bilig ve Kültür Değişmesi. *Türk Kültürü*, (363), 385-397.
- Günay, U. (1998). *Manas Destanındaki Kadın Adları ile İlgili Bir Deneme. Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı.* (M. Özarslan, Ö. Çobanoğlu, Ed.) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 49-61.
- Günay, U. (2000). İslâmî Dönemde Türk Toplumunda Kadının Yeri Ve Önemi. *Millî Folklor*, Ankara (46), 4-9.
- Gündüz, A. (2012). *Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri Ve Önemi. The Journal Of Academic Social Science Studies*, 5(5), 129-148.
- 15.06.2021 tarihinde <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=AXCqSsOdyZgeuufWAjn> adresinden erişildi.
- Gündüz, T. (2009). Şah İsmail’in Eşi Taçlı Begüm. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.* (51), 222-233. 22.05.2021 tarihinde <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/1095> adresinden erişildi.
- Gündüz, T. (2016). *Oğuz Kağan Destanı.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Gündüz, T. (2018). *Dede Korkut Destanları.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Harman, Ö. F. (2001). Kadın. *TDVİA.* İstanbul , (24), 82-86.
- Hasan B. Abdülmümin El-Hoyî (2018). *Selçuklu İnşa Sanatı (Günyetü’l-Kâtip ve Münyeti’t-Tâlip Rûsumu’r-Resail Ve Nücümü’l-Fezail)* (C. Yakupoğlu, N. Musalı, Yay. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Hassan, Ü. (1985), *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler.* İstanbul: Kaynak Yayınları.
- İbn Fazlan. (1975). *Onuncu Asırda Türkistan’da Bir İslâm Seyyahı: İbn Fazlan Seyahat Nağmesi Tercümesi* R. Şeşen (Yay. Haz.). İstanbul: Bedir Yayınevi.

- İleri, C. N. (1993). *Kadınlarımız*. (Ö. Ozankaya, Der.) Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnalçık, H. (1966). Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri. Reşid Rahmeti Arat İçin. *Türk Kültürü Dergisi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, (39), 259-271
- İnan, A. (1970). Yusuf Has Hâcib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar. *Türk Kültürü*. 9(98), 112-126
- İnan, A. (1975). *Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri*, (3.Bs.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- İnan, A. (2020). *Makaleler ve İncelemeler*. (C. I-II). Ankara: Türk Tarih Kurumu)
- İpşirli, M. (1997). Harem: Osmanlı Devleti'nde Harem. *TDVİA* (16), 135-138.
- İzgi, Ö. (1975). İslâmiyetten Önceki Türklerde Kadın. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 11(14), Ankara, 145-160.
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (2. Bs.). Ankara; TTK Yayınları
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları* (2.Bs.) Ankara; TTK Yayınları
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Kafesoğlu, İ. (2018). *Türk Milli Kültürü* (35.Bs.) İstanbul: Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, M. (1951). Dede Korkut Kitabında Kadın. *Türkiyat Mecmuası*. (9), 99-112
- Karcıoğlu U. (2019). Avrasya Ve Sibiryâ Bölgelerinde Bulunan Bazı Kurganlar. *Kafdağı*. 1(4), 54-78
- Karlı, İ. (2003). *Kur'an Yorumlarında Kadın Sosyo-Kültürel Çevrenin Kur'an Yorumlarındaki Yansımaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Kasgarlı Mahmud (1986). *Divan-ü Lûgat'it-Türk*. (B. Atalay, Çev). Ankara: TDK Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2018). *Kaşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't Türk*. (Z. Akkoyunlu, A. B. Ercilasun, Haz.) (3. Bs.) Ankara: TDK Yayınları

- Keykavus (y.y.). *Kabusname*. (İlyasoğlu Mercimek Ahmed'in Tercümesinden Günümüz Türkçesine Aktaran A. Özkırımlı) İstanbul: Tercüman Yayınları
- Koç, Y. (2016). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Ters Yüz Eden Metinler Olarak "Kadınlar Ülkesi" Ve "Tersine Dünya" Üzerinden Türk Dünyasında Kadın Algısını Okumak. *Türk Dünyasında Kadın Algısı. CBÜ Atatürk İlke Ve İnkılapları Araştırma Ve Uygulama Merkezi Yayınları*, (2), 569-576.
- Köprülü, F. (1995). Hâcib. *İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, (5), 30
- Köymen, M. A. (1983). *Alp Arslan Zamanı ve Türk Toplum Hayatı*. Ankara: A.Ü. DTCF Yayınları
- Kurnaz, C. (1998) Hüma, *TDVİA*, İstanbul. (18), 578
- Kurnaz, Ş. (1997). *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- Kutlu, M. Kutlu L. (2020). Berel'deki 11. Kurgan ve Pazırık Kültürü. *Sanat Tarihi Dergisi*, 29(1), 173-207
11.03. 2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/pub/std/issue/54299/653826#article_cite adresinden erişildi.
- Nizamülmülk (2006). *Siyasetnâme*. (N. Bayburtlugil, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okray Z. (2015), Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Kadın İmgesi. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 6(1), 93-101.
26.03.2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/pub/euljss/issue/6287/84358#article_cite adresinden erişildi.
- Ong, W. J. (2013). *Sözlü ve Yazılı Kültür*. (S.P. Banon, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. (3. Bs.) İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (1-5 Cilt). Ankara: Kültür Bakanlığı

- Önür, H. T. (2011). *Ortaçağda Türk Kadınının Sosyal Konumunu Etkileyen Bazı Faktörler. Ortaçağda Kadın*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Özcan, A. (1997). Hatun. *TDVİA*. İstanbul. (16), 499-500
- Özfirat, A. (2009). Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları. *BELLETEM*, 73 (268) , 635-645.
12.02.2021 tarihinde
<https://dergipark.org.tr/pub/ttkbelleten/issue/52587/692237> adresinden erişildi.
- Öztürk, M. (2012). *Cahiliyeden İslâmiyet'e Kadın*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. I, II, III), Ankara: MEB yayınları.
- Roux, J. P. (1989). Orta Çağ Türk Kadını. (G. Yılmaz, Çev.) *Erdem*. 5(13), 199-226
- Roux, J. P. (2008). *Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (5. Bs.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J. P. (1990) Orta Çağ Türk Kadını II. (G. Yılmaz, Çev.) *Erdem*, 6(18), 693-724
- Sağ, V. (2001). Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk. *C.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 9-23.
- Selçuk, H. (2014). *Türk Tarihinde Savaş ve Kadın*. Konya: Çizgi Yayınları
- Sevinç, N. (1987). *Eski Türkler' de Kadın ve Aile*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Şeker, M. F. (2016), Kutadgu Bilig Aktüel Bir Metin midir? *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünyası Görüşünün Şâheseri, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, içinde (ss. 37-41) İstanbul: Türk Ocakları Şubesi.
- Taşdelen, V. (2019). Kutadgu Bilig ve Felsefi Bağlamı. *Millî Folklor*, 31(124), 5-16.
- Tekin, T. (1998). *Orhun Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*. (2. Bs.) İstanbul: Simurg Dil Ve Edebiyat Dizisi 1
- Tezcan, M. (2000). *Türk Ailesi Antropolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Togan, Z. V. (2019) *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Topaloğlu, B. (1997). *İslâm'da Kadın*. İstanbul: Nesil Yayınları.

- Tural, S. (1998). *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*. Ankara: AKM Yayınları.
- Turan, O. (1999). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*. C.I, (12.Bs.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turhan, M. (1969). *Kültür Değişmeleri*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1992). Türk Ailesinin Genel Yapısı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları,1(3), 44-45
- Türköne, M. (1995). *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*. Ankara: Ark Yayınevi.
- Uyanık, M. (2016), Yûsuf Has Hâcib'e göre Mutluluk Bilgisi. *Yusuf Has Hâcib'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig, Türk Dünya Görüşünün Şâheseri, Uluslararası Sempozyum Bildirileri* içinde (ss. 80-114) İstanbul: Türk Ocakları Şubesi.
- Ülkütaşır, M. Şakir (1970). Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig Üzerine Küçük Bir Araştırma. *Türk Kültürü*, 9(98), 91-94.
- Vecchio, S. (2005). *İyi Karı: Kadınların Tarihi Ortaçağ'ın Sessizliği*. (2.C.) (G. Duby, M. Perro, Ed.) (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Yılmaz, A. (2004). Türk Kültüründe Kadın, *Milli Folklor*.16(61), 111-123.
- Yusuf Has Hâcib (1994). *Kutadgu Bilig*, (6.Bs.), (Arat, R. R., Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.